

Ivar Paulson – eesti religioonietnoloog paguluses

Aivar Jürgenson
Marleen Metslaid

Sissejuhatus

Kui folklorist ja kirjandusteadlane August Annist 1966. aastal Keele ja Kirjanduse veergudel kurtis, et Eestis pole ühtki usundi uurimise spetsialisti ning et pole isegi selge, kas meie rahvausundiga peaksid tegelema folkloristid, etnograafid, arheoloogid või ajaloolased (Annist 1966: 457), siis teadis ta muidugi, et eesti usundit ikkagi uuriti. Mitte küll Eestis, vaid Rootsis, kuhu Teise maailmasõja lõpus olid põgenikena jõudnud Oskar Loorits (1900–1961), Gustav Ränk (1902–1998), Ivar Paulson (1922–1966) jt. Paulson oli kahest esimesest noorem ja võis end pidada mõlema õpilaseks. Rahvusvahelise tuntuse poolest, mille ta saavutas 1960. aastatel, ei jäänud ta aga kummalegi alla. Annistit võib tema kimbatuses usundi uurimise n-ö paigutuse osas ju mõista: Eestis olid sinse rahvausundiga selle uurimisloo esimestel kümnenditel 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi algul tegelenud peamiselt teoloogid (Jakob Hurt ja Matthias Johann Eisen – ühtlasi olid mõlemad ka vaimulikud), hiljem panustasid sellesse kõige rohkem folklorist Loorits ja etnoloog Ränk. Paulson võis end oma esimese hariduse järgi pidada ajaloolaseks ja etnoloogiks ning hiljem ka religioonietnoloogiks ja usundiloolaseks. Eestis on oldud valdavalt seisukohal, et kui rahvausundi uurimise põhiline allikas on rahva sõnaline pärimus, muistendid, memoraadid jm, siis peaks see olema põhiliselt folkloristide pärusmaa (Annist 1966: 459). Paulson, kes sai võõrsil süstemaatilise ettevalmistuse usundiloos ja kujunes eesti kõige tuntumaks ja tunnustatumaks usundiuurijaks, nii ei arvanud. Tema hinnangul lähtusid varasematel kümnenditel paljud usundiuurijad oma materjali käsitlemisel küll folkloristlikest tekstidest, kuid religiooni mõistmiseks

sellelaadsete tekstide analüüsimisest ei piisa. Paulsoni meelest oli vaja uurida usu olemust ja sisu ning selgitada aegade jooksul kuhjunud mütolooilisest ladestikust välja rahva kunagised tõeliselt religioossed usukihid (Paulson 1960b: 236–238). Usunditeadlasena seisis Paulson seega folkloristikast teadlikult sammukese eemal. Metoodiliselt lähtus ta tollal moes olnud religioonifenomenoloogiast ja omaenda uurimusi lahterdas (religiooni)etnoloogia valda (nt Paulson 1961b: 7). Nii on tema tekste liigitanud ka teised uurijad (Drobin 2016: xiv).

Distsipliinipiiride kõrval on Paulsoni teadustöö puhul põhjust rääkida ka geograafilistest piiridest. Kuna õige varakult sattusid Paulsoni uurijapilgu alla konkreetse areaali, Põhja-Euraasia rahvad, on ta oma uurimistööd nimetanud regionaaletnoloogiliseks (Paulson 1961b: 7) – mõiste, mida Euroopa etnoloogias tollal aktiivselt kasutati ja millel Paulsoni töödes oli väga sisuline tähendus. Põhja-Euraasia moodustas tema silmis looduslikult sidusa terviku, mis aastatuhandete jooksul on mõjutanud siin elavate rahvaste kultuuri ning andnud tulemuseks sarnaseid kultuurimustreid ja usukujutelmi. Alustades oma teadlaseteed soome-ugri ja Siberi rahvaste uurimisega jäi ta neile truuks lõpuni. Eesti usund mängis tema tekstides rolli laiemas soome-ugri kontekstis, eraldi eestlaste usundi käsitlemiseni jõudis ta alles päris viimastel eluaastatel. Siis aga juba kogenud religiooniteadlasena, kes oskas näha eestlaste usukujutelmi laiemas religioonietnoloogia, võrdleva usundiloo, aga ka fennougriatika kontekstis.

Artikkel koosneb mõtteliselt kahest osast. Esimeses, mille peamine autor on Marleen Metslaid, vaadeldakse Paulsoni kujunemisaastaid Eestis ja maapagulase elu Saksamaal. Jälgitakse tema kooliteed Tallinnas, esimesi katsetusi luuletajana, ülikooliaastaid Tartus ja Saksamaal Hamburgis ning selle lähistel Pinnebergis. Artikli teine osa, mille peamine autor on Aivar Jürgenson, käsitleb Paulsoni elu ja loomingut 1950. ja 1960. aastatel Rootsis, kus temast kujunes rahvusvaheliselt tunnustatud teadlane. Artiklis uuritakse, missugusel aja- ja mõtteloolisel taustal sai Paulsonist religioonietnoloog ja usundiloolane, kes tema kujunemist mõjutasid, missugustest teoreetilistest kontseptsioonidest ta lähtus ja missugused olid ta töö tulemused. Kuna Paulsoni teadusproduktioonis on hästi jälgitav, kuidas uued teemad kasvasid välja varasematest, on artiklis järgitud kronoloogilist esitusprintsipi.

Paulsoni elu ja teadlastee käsitlemisel on artiklis kasutatud mitmesuguseid allikaid. Olulist teavet tema varasema eluperioodi kohta annab Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA) säilitatav Paulsoni luulevihik, mille ta on koostanud vahetult pärast Saksamaale jõudmist 1944. aasta sügisel. Enamik luuletusi (Paulson 1944: 1–265) on kirjutatud Eestis, osa neist ka avaldatud. Luuletuste

alla on autor sageli teinud konteksti avavaid märkusi. Samuti sisaldab see saksa luule tõlkeid, millega Paulson tegeles 1944. aasta suvel. Vihiku lõppu (samas: 266–272) on Paulson kirjutanud ülevaate enda kui luuletaja kujunemisteest ning samuti oma eluloo (samas: 274–279). Põgenikuna Saksamaale sattudes, olukorras, kus tulevik oli ebakindel, tundis Paulson arvatavasti vajadust paberile ülestähendatud mineviku järele, mis annaks jõudu tulevikku vaadata. See erakordne allikas aitas lisaks Tartu Ülikooli arhiivis leiduvale tudengitoimikule avada uuritava Eesti-perioodi tagamaid.

Põgenikuelu kujunemist Saksamaal ja hiljem Rootsis avab vahetult Paulsoni kirjavahetus, mida säilitatakse mitmete Eesti mäluasutuste isikuarhiivides. Mahukamad kirjavahetused olid Paulsonil oma õpetajate etnoloog Gustav Ränga ja arheoloog Richard Indrekoga (1900–1961), luuletajast sõbra Ilmar Laabaniga (1921–2000) ning samuti folklorist Oskar Looritsaga. Säilinud kirjavahetus on ühepoolne, sisaldades vaid Paulsoni kirju adressaatidele. Hamburgi ülikoolis tehtud erialavalik etnoloogia kasuks sidus teda varakult Rängaga, kes aitas Paulsoneid tõlketöö eest tasutud toidumoonaga ja kirjanduse saatmisega. Sõbrasuhted Laabaniga võimaldasid Paulsonil kirjades ironiseerida DP-elu¹ üle ning avavad Paulsoni maailmavaate telgitaguseid. Kirjades Indrekole väljendub eluolu masenduse kõrval ka Paulsoni elav huvi usundiliste teemade vastu ja tema kui uurija arenemispüüdlused vaatamata ümbritsevale kaosele. Kirjad Looritsale avavad Paulsoni Rootsi akadeemilisse ringkonda sisenemise tagamaid ja samas leiab nendest selgitusi tema teaduslike mõttekäikude kohta. Paulsoni teadlastee käsitluses on allikaina kasutatud tema teadusartikleid ja monograafiaid, mis ilmusid mitmel maal eri keeltes, peamiselt saksa keeles.²

1 DP – *Displaced Persons*, sellest on eestlastest põgenike käibekeelde jõudnud „diipiid“. Mõistet kasutati pärast sõda sõja ajal Saksamaale viidud või põgenenud isikute tähistamiseks. Eesti keeles on kasutatud ka mõistet *maapagulased*.

2 Pärast käesoleva artikli valmimist ilmus Eesti mõtteloo sarjas Ivar Paulsoni artiklite kogumik, mis sisaldab nii algupäraselt eesti keeles kirjutatud kui ka saksa ja inglise keelest eesti keelde tõlgitud artikleid (Paulson 2024). Siinses artiklis on viidatud saksa-, inglise- ja soome- ja prantsuskeelsetele originaalidele. Paulsoni monograafiad pole seni eesti keeles ilmunud, välja arvatud tema algupäraselt eestikeelne teos (Paulson 1966).

Ivar Paulson sündis 26. mail 1922. aastal Tallinnas. Tema isa Johannes Paulson (1887–1942) oli raamatupidaja, kes töötas 1930. aastate lõpul kõrgel ametikohal kummitööstuses Põhjala.³ Ema Maria Paulson (1892–1965) oli juuksurisalongi Ada omanik. Aastatel 1930–1939 õppis Paulson Jakob Westholmi gümnaasiumis, kuid oli sunnitud õpingud katkestama. Ta oli „kirjutanud ja ette kanda lasknud paar poliitilise sisuga epigrammi Päts-Eenpalu valitsuse autokraatlike tendentside vastu“ (Paulson 1944: 274), mistõttu heideti koolist välja.⁴ Gümnaasiumitunnistuse sai Paulson 1940. aasta sügisel Tallinna Rahvaülikoolide Seltsi Erakolledžist, kus sooritas kahe aasta ained ühe aastaga.

Paulson oli juba gümnaasiumipäevil laiade humanitaarsete huvide ja kirjanduslike kalduvustega. Luuletamise avastas ta enda sõnul 1937. aasta suvel Pärnus tervist parandades. Esimesed katsetused, kus põhiteemaks oli nooruse romantiliste tundmuste edasiandmine, asendusid peagi sotsiaalsete teemadega, nagu „töölisklassi viletsus“ ja „maailmarahu“ (Paulson 1944: 266). 1938. aastal sattus Paulson Tallinnas vastloodud koolinoorte ühendusse Elbumus, kuhu kuulusid teiste seas ka Ilmar Laaban, Ilmar ja Olev Mikiver, Orvo Ast, Ea Jansen ja Ilse Lehist (Mikiver 1991: 2121). Liikmeid õhutas loominguga tegelema ja aitas nende kirjatöid avaldada Eesti Nooruse toimetaja Helmut Tarand. Paulson nimetab seda aega Tarandi käe all „tulusaks „luulekooliks““ (Paulson 1944: 266). Luuletamise kõrval peeti samavõrd oluliseks ka noori koos hoidvat demokraatlikku, opositsioonilist maailmavaadet (vt Jansen 1991; Mikiver 1991).

Juba gümnaasiumi lõpuaastatel oli Paulson andekas noor luuletaja, kes võitis mitmeid kirjandusvõistlusi ja kuulutati 1938. aasta Eesti Nooruse lugejate lemmikautoriks. Paulsoni luuletusi ilmus enne 1940. aasta riigipööret ka ajalehtedes Uus Eesti, Rahvaleht, Kunst ja Kirjandus (Eesti Päevalehe lisa), Päevaleht jne. Elbumusest jäi ta juba 1939. aastal eemale, kuna oli teiste liikmete silmis liialt vastuoluline.

3 Eri allikates nimetab Paulson oma isa ametikohta erinevalt: 1940. aastal ülikooli sisse astudes on selleks „kaubareisija“ (RA EAA.2100.1.11211), 1944. aastal Saksamaal kirjutatud luulevihiku elulookirjelduses on selleks „väljamüügiosakonna esindaja“ (Paulson 1944: 274), Peeter Lindsaarele saadetud eluloolistes andmetes aga „ärijuht“ (kiri P. Lindsaarele, 24. dets 1960, EKLA F 334:16:14).

4 Paulsoni poliitiliselt teravat luulet oli kantud ette Tallinna koolidevahelisel kirjandusõhtul, kus riigivastase süüdistuse olevat saanud mitmed noored autorid, kes samuti koolist välja heideti (vt lähemalt Mikiver 1991: 2134–2135; vt ka Jansen 1991: 77–78).

Samas on tema kohta märgitud, et ta oli ainus elbuj, kes oma loominguga jõudis tookord Eesti Noorusest „kõrgemale“ (Mikiver 1991: 2136).⁵

Oma sõnutsi hilines Paulson sügisel 1940 soovivalduse esitamisega Tartu Ülikoolile (RA EAA.2100.1.11211, l 16) ja sestap alustas oktoobris õpinguid hoopis Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskonnas, kus ta õppis ühe aasta.⁶ Paulson jätkas luuletuste avaldamist ka esimesel nõukogude aastal,⁷ minnes esialgu hoogsalt kaasa okupatsioonivõimu ideoloogiaga. Pagulusaja alguses oma luuletajateest ülevaadet kirjutades põhjendab ta seda järgmiselt: „Ise tegin aga endale kõige enam halba oma „oodidega“ kommunistidele, mis hakkasid ilmuma kohe pärast juunipööret (N. Andreseni⁸, minu luule austaja ergutava üleskutse peale ja minu piiritust karjääri-kuulsushimust aetud – olin siis napilt 18 a. vana) ja kestsid paar kuud. Siis tuli kainestus, jälitus NKVD poolt „äralangemise“ pärast [---]“ (Paulson 1944: 269). Bibliograafia järgi avaldas ta luuletusi järjepanu kuni 1940. aasta detsembrini, misjärel viimane luuletus avaldati Nõukogude Kultuuri 6. numbris 1941. aasta juunis (Elbujate bibliograafiat aastaist 1935–1941: 2163). Luulevihiku järgi jätkas ta 1941. aasta esimesel poolel nõukogudevastase luulega, mida kandis ette näiteks majandusteadlaste väljasõidul (Paulson 1944: 84) või kirjutas lihtsalt sahtlisse. „Äralangemise“ all võib Paulson pidada silmas tema ebasoosingusse langemist ja luuletuste avaldamise ärakeelamist (vt Juudiriik 1941).

Ometi said just nõukogude aastal avaldatud luuletused Paulsonile 1941. aasta sügisel saatuslikuks. Saksa okupatsioonivõimu käsul arreteeriti ta „kommunistlikust tegevusest osavõtmise“ pärast

5 Võrreldes teiste elbujatega, kes avaldasid oma loomingut peamiselt Tallinna Reaalkooli ajalehes Realist ja ajakirjas Eesti Noorus, avaldati Paulsoni luulet mitmetes teistes väljaannetes, sh ajalehes Kunst ja Kirjandus (Elbujate 1991: 2159–2163).

6 Majandusteaduskond oli Tallinna Tehnikaülikooli alla toodud Tartu ülikoolist (vt Tammiksaar 2023: 128). Tagasi TÜ alla tuli teaduskond kohe pärast Saksa okupatsiooni algust (samas: 141).

7 Vt Paulsoni bibliograafiat aastatest 1937–1941, Elbujate ... 1991: 2159–2163.

8 1940. aasta juunis Johannes Varese valitsuse välisministriks saanud Nigol Andreseniga oli Paulson tuttav juba paar aastat. Luulevihikus on ta ajalehes Rahva Sõna ilmunud luuletuse „Pärast sõda“ (1938) alla kirjutanud kommentaari: „Selle luuletuse põhjal otsis minu tutvust Nigol Andresen“ (Paulson 1944: 23). 1959. aastal on just Andresen see, kes Paulsoniga taas kontakti otsib ja uurib, kas viimane jätkuvalt luuletab (vt Andreseni kirja Paulsonile 7. aprillist 1959, EKLA F 311:3.6). Saksa okupatsiooni alguses ilmunud ajaleheartiklis nimetatakse, et Paulson oli 1930. aastate lõpul võtnud osa Andreseni „seminariumidest“ ja kuulus „revolutsionääride“ hulka (Juudiriik 1941).

septembri lõpus ja saadeti Tallinna Keskvanglasse (Patarei vangla), kus viibis kuni 18. juunini 1942 (Paulson 1944: 275).⁹ Pärast vabanemist jätkas Paulson luuletamist, esialgu vaid enesele ja satiiri asemel keskendus filosoofilistele ja usulistele teemadele (Paulson 1944: 270). Avaldamiseni jõudis ta uuesti alles 1943. aasta kevadel. Samuti ei olnud kadunud soov kõrgharidust omandada.

Saksa okupatsiooni esimesel aastal oli Tartu Ülikool peaaegu suletud. Kui nn strateegiliselt tähtsad teaduskonnad avati 1942. aasta alguses, siis õigus- ja filosoofiateaduskond said selleks loa alles sama aasta sügisel (Tammiksaar 2023: 142). Paulson avaldas õppimiseks kohe soovi, uurides esiteks, kas on võimalik lihtsalt teaduskonda vahetada, mitte uuesti sisseastumiseksameid teha. Kuna majandusõpingud Tallinnas olid toimunud ju tegelikult TÜ endises teaduskonnas, mis saksa ajal taas TÜ-ga liideti, oli Paulsonil palvele alus olemas. Oma osa mängis siin ka kindlasti uus nõue sisseastujatele – vajadus läbida enne õpinguid pooleaastane teenistus relva-SS-is või aasta riigitooteenistuses (vt Tammiksaar 2023: 153; vrd Jaago 2023: 140). Rektor Edgar Kant andis Paulsonile loa „üle minna“ 27. oktoobril (RA EAA.2100.1.11211, l 16) ja viimane alustas õpinguid, küll mitte esialgu soovitud kirjandusteaduse erialal,¹⁰ vaid hoopis ajalooteaduses.

Saksaaegses Tartu ülikoolis toimus õppetöö kiirustades, sest iga hetk võis tudengit oodata mobilisatsioon või õppejõud võis ülikoolist lahkuda. Samas toimusid loengud ja seminarid vaatamata kõigele ning professorite tähtsust tudengite kujunemisel ei saa eitada. Paulsoni peamiseks õppejõuks TÜs oli Eesti ja naabermaade ajaloo professor Hendrik Sepp (1888–1943), keda ta hiljem paguluses nimetab isalikuks õpetajaks ja sõbraks (kiri R. Indrekole, 15. mai 1949, TÜ rmtk, F 150, s 243). Üldajaloo professori kohusetäitjaks oli Evald Blumfeldt (1902–1981), kes põgenes 1944. aastal Saksamaale ja sai sealt 1945. aastal Rootsi. Arheoloogia professori kohusetäitjana Saksa okupatsiooni ajal tegutses Richard Indreko, kes sügisel 1943 põgenes Soome ja sealt edasi Rootsi. Arheoloogiat õpetas Paulsonile ka Marta Schmiedehelm ja folkloristikat August Annist (Paulsoni kiri O. Looritsale, 22. apr 1949, EKLA F 175:110:4). Etnograafiat õppis Paulson alamastme ulatuses professor Gustav Ränga juures, tehes temale proseminaritöö teemal „Tapu (tabu) mõiste psühhoanalüüsi valgusel“ (Paulson 1944: 279). Teistest peamiselt materiaalset talupojakultuuri käsitlenud etnograafia

9 Paulsoni vangisolekut on maininud ka Åke Hultkrantz Paulsonile pühendatud järelehüüdes 1966. aastal (Hultkrantz 1966: 183).

10 Paulsoni põhjendus, et kirjandusteadust takistasid tal õppida „saksa-aja kitsamad õppereeglid filosoofiateaduskonnas“, ei ole kinnitust leidnud (vt nt Jaago 2023).

suuna proseminaritöödest eristus uurimus selgelt, millest võib järeldada Paulsoni varajast huvi usundiloo küsimuste vastu. Paulson sooritas lõpetamiseks vajalikud eksamid kolme semestriga, neist enamuse esimese aasta jooksul ning sai ülikoolitunnistuse kätte juulis 1944 (RA EAA.2100.1.11211, l 22).

1943. aasta septembris abiellus Paulson Linda Mentiga (1921–2001) ning kolis Tartust tagasi Tallinna. Ta alustas tööd reporterina Postimehe Tallinna toimetuses, pärast „politseilist mittekinnitamist vaba kultuuriala kaastöölisena“ (Paulson 1944: 279). Paulson keskendus ajakirjandustööle, ilmutades enda sõnul aasta jooksul „üle 70 artikli (ajaloost, kunstiajaloost, kirjanduselust, juhtkirju kultuuril[ooliseil] aineil) ja ligi 40 reportaaži [---]“ (samas). Samas jätkas ta nii armastuskui ka sõjaluule avaldamisega Postimehes, Rindelehes ja mujal. Luule oli Paulsonile eneseväljendusvõimalus ja -vahend, tema luulealast andekust oli tähele pannud ka Gustav Suits.¹¹

Seega lõpetas Paulson TÜ ajaloolasena ning sai alus-teadmised arheoloogiast ja etnograafiast. Nii oli ta saanud kätte saksaage se ülikoolitunnistuse, kuid sõjaolukorras ja majanduslikes raskustes olles ei jõudnud ta lõpetada magistritööd (Paulson 1944: 277). Paulson keskendus selle asemel ajakirjanduslikule tegevusele, mis tõi leiva lauale, ja luulele, kuid arvatavasti tundis sisimas soovi edasi õppida. 1944. aasta sügisel põgenes alles 23-aastane Ivar Paulson koos abikaasa Linda ja ema Mariaga Saksamaale. 1940–1941 sassiläinud suhted nõukogude võimuga ja saksaage aktiivne osalus ajakirjandustöös ning nõukogudevastased luuletused ei jätnud talle muud võimalust kui uue okupatsiooni eest Läände põgeneda.

Elu ja töö Saksamaal, „varemete ja nälja maal“

Paulsonid jõudsid Saksamaale ajal, kui sõda veel kestis. 1944. aastal viibisid nad pikemalt Schwerinis (Mecklenburg-Vorpommerni liidumaal) (Paulson 1944: 1). Alles pärast sõja lõppu 8. mail 1945 hakkasid liitlased korraldama põgenike eluolu Saksamaal ja loodi esimesed pagulaslaagrid. Paulsonid pidid kolima Schwarzenbeki laagrisse (Paulsoni kiri I. Laabanile, 10. veebr 1947, EKLA F 352:22:32). Sügisel 1945 liikusid nad edasi u 40 km läänes asuvasse Hamburgi, kus elasid

11 Eesti luule suurkuju G. Suitsuga oli Paulson ühendust võtnud 1942. aasta sügisel. Noor luuletaja sai Suitsult toetust ja innustust (Paulson 1944: 271).

pikemalt kesklinnas asuvas laagris Deutscher Ring (Järvesoo 1991: 15).¹² Sinna koondus peatselt loodava Balti Ülikooli tuumik (samas: 15–16).

Erinevatel hinnangutel oli Saksamaale jõudnud 30–50 000 eestlast, kellest 1950. aastate alguseks jäi alles umbes 6000 (Raag 1999: 64, 75). Kui esialgu loodeti taas vabanevale kodumaale naasmisele, siis üsna ruttu saadi aru, et laastatud Saksamaalt tuleb liikuda edasi. Aktiivsemalt hakati selles suunas tegutsema alates 1946. aasta lõpust (Kool 1999: 677). Paulson palus sõprade ja tuttavate abi Saksamaalt Rootsi pääsemiseks juba 1945. aasta augustis (kiri G. Suitsule 10. aug 1945, EKLA F 333:17:5; ühine postkaart I. Laabanile, I. ja A. Mikiverile ja K. Raidile, 10. aug 1945, EKLA F 352:22:32), kuid tol korral see veel ei õnnestunud. Paulsonid said õiguse minna Rootsi elama alles 1949. aasta lõpus.

Paulsoni elu „diipiina“ sõjajärgsel Saksamaal aitavad avada tema kirjad Rootsis elavatele sõpradele ja õpetajatele, kellele ta oma keerulist eluolu ja sellega kaasnevaid pessimistlikke meeleolusid värvikalt kirjeldab. Aastaid kestev dramaatiline periood ei andnud võimalust midagi varjata isegi TÜ professorite ees (Ränk, Indreko), kellega ta Tartus võibolla ei jõudnudki väga lähedalt suhelda. Toidupuudusest ja kütteprobleemidest tingitud mure ellujäämise pärast (mida suurendas ema haigus ja 1946. aasta suvel perre sündinud poeg Ivar Christian) ja pagulaste poliitilise olukorra ebakindlus (hirm venelastele väljaandmise ees) sundis avameelselt ja häbenemata abi otsima. Sellele lisandus professionaalne eneseleidmine Hamburgi ülikoolis ja töötamine Balti Ülikooli etnoloogiaõppejõuna alates 1946. aastast, mis andis moraalse õiguse Ränka ja Indrekot abipalvetega tülitada.

Hamburgi (Hansa) ülikoolis sai Paulsonist etnoloog. Juba 1945. aasta suve lõpus olid levinud kuuldused, et mõnedes Saksa ülikoolides alustatakse õppetööd. Pagulasringkondade eestvedamisel hakati nendesse vähesel määral vastu võtma ka pagulasi Poolast, Leedust, Lätist ja Eestist (Järvesoo 1991: 25). Paulson kasutas kohe võimalust ja alustas koos paarikümne eestlasega juba sügistelvel õpinguid (samas: 26). Kuigi ta õppis nii ajalugu kui ka arheoloogiat,¹³ kujunes tema peaaineks etnoloogia. Vastavast Eesti distsipliinist, mis keskendus tollal peamiselt eesti materiaalse rahvakultuuri uurimisele ja oli tegelenud vähesel määral teiste soome-ugri kultuuridega,

12 Hamburg langes Teise maailmasõja ühes viimases lahingus aprilli lõpus-mai alguses 1945. Sõjas tugevalt kannatanud linna hakati taastama alles 1948. aastal (Järvesoo 1991: 11).

13 Ajalugu õppis ta tuntud Eesti ja Saksa ajaloolase Paul Johanseni (1901–1965) juures. Arheoloogiat õpetas aga Hamburgi etnoloogiamuuseumi muinasajaloo osakonna juhataja ja ülikooli abiprofessor Hans Jürgen Eggers (1906–1975) (kiri R. Indrekole, 21. aprill 1949, TÜ rmtk F 150, s 243).

oli Paulson saanud Tartus algteadmised. Saksamaal sattus ta aga õppima pika traditsiooniga *Völkerkunde*’t, mille uurimisvaldkonnaks olid kaugete maade kultuurid. Nii kirjeldas Paulson oma õpinguid Rängale järgmiselt: „Üldse minnakse siin meie Tartu sügavuse asemel ülemaailmsesse laiusesse“ (kiri G. Rängale, 1. dets 1947, ERM Ak 5:2/4). Mõlemat teadusala ühendas aga side muuseumiga/muuseumikogudega. Kaotus sõjas ja varasem seos natsismiga ei tähendanud saksa etnoloogiateadusele sisulist katkestust, enamik teadlasi sai oma tööd jätkata ja ka uurimisteemad ja lähenemisviisid esialgu ei muutunud (Gingrich 2005: 137–153).

Paulsoni juhendajaks sai Franz Termer (1894–1968), amerikanist ja Hamburgi etnoloogiamuuseumi direktor 1935–1962, kes keskendus oma loengutes suuresti Kesk-Ameerika rahvaste arheoloogiale ja pidas kultuuriajaloolist lähenemist (kaasaja uurimise asemel) saksa etnoloogia võimaluseks rahvusvahelises plaanis taas esile tõusta (Haller 2012: 93, 98).¹⁴ Juba 1946. aasta lõpus kaitses Paulson ülikoolis doktorikraadi tööga „Beiträge zur Wirtschaftsethnologie der Ostjaken“ („Ostjakite [hantide] majandusethnoloogiast“).

180-leheküljeline masinakirjas vormistatud töö baseerub lisaks kirjandusele Hamburgi etnoloogiamuuseumi etnograafilistel kogudel ning käsitleb hantide majandamisviise. On teada, et Paulson soovis oma esimese doktoritöö hiljem värskeks kirjanduse põhjal ümber töötada ja trükkis avaldada, kuid see jäi vaid kavatsuseks (Johansen 1967: 89). Kuigi materiaalsele kultuurile keskenduv, pakub töö esimesi vihjeid Paulsoni seisukohtadele, mida ta oma hilisemates usundialastes teostes järjekindlalt esitab ja kaitseb. Nimelt vaatleb ta oma doktoritöös rahvakultuuri rangelt selle ökoloogilises raamistikus, näidates, kui suurt rolli mängivad mets ja rohked jõed hantide elutegevuses. Paulson väidab, et handid on oma materiaalses kultuuris säilitanud suure hulga kultuurielementidest, mis olid ühised kõikidele soome-ugri rahvastele nende oletatavas algkodus Põhja-Euroopa metsaaladel, kui tegeldi küttimise, kalastuse ja korilusega. Ökoloogilise determinismi kõrval rõhutab Paulson aga ka kultuurikontaktide tähtsust, analüüsides naaberrahvaste mõju hantide materiaalsele kultuurile. Tähelepanu väärib autori seisukoht, et handid on olnud olulised kultuurivahendajad neist läände ja itta jäävate rahvaste vahel (Paulson 1947: 3–4). Paulsoni vaade obiugrilastele kui sillale Põhja-Siberi ja Põhja-Euroopa rahvaste vahel oli üheks oluliseks teesiks tema edasistes usundialastes töödes.

¹⁴ Termeri kohta vt nt Haller 2012: 69; Kophamel 2020. Termeri juures õppis 1940. aastate lõpus ka hilisem tuntud etnoloog Ulla Johansen, Paul Johanseni tütar.

Kuigi selles doktoritöös Paulson usundit ei käsitle, on teada, et juhendaja professor Termeri õhutusel oli Paulsonil juba Hamburgis olles plaani võetud ulatuslikumad uuringud usundi vallas (Paulsoni kiri O. Looritsale, 18. sept 1949, EKLA F 175:110:4). Professor Termeri soovitusel jõudis Paulson oma esimeste publikatsioonideni (nt Paulson 1949). Kuigi ta sai pärast kaitsmist tööle Balti Ülikooli, jäi ta prof Termeri kaudu seotuks ka Hamburgi ülikooli ja muuseumiga ning tegeles edasi teadustööga.¹⁵ Samal ajal püüdis Paulson kogu aeg Saksamaalt välja, kindlamate elu- ja töötingimuste juurde.

Tegevus Balti Ülikooli juures

Juba märtsis 1946 alustas Hamburgis tööd Balti Ülikool, mille asutasid läti, leedu ja eesti teadlased, andmaks kõrgharidust kaasmaalastest noortele pagulastele. Paulson kaasati töösse instruktorina/assistendina sama aasta detsembris, vahetult pärast doktoritöö kaitsmist. Ruumipuuduse tõttu Hamburgi linnas pidi ülikool kolima juba 1947. aasta alguses lähedalasuvasse Pinnebergi, kus neile olid eraldatud endised kasarmud. Sinna koliti ka õppejõud ja üliõpilased, nii kujunes eriline põgenikelaagri formaat. Teaduskondi oli kaheksa – filosoofia ja filoloogia, majandus ja õigus, meditsiin, arhitektuur ja ehitus ning masinaehitus. Kui ülikool 1949. aasta septembris suleti, oli kolme ja poole aasta jooksul seal õppinud u 2000 üliõpilast, kellest 299 olid eestlased. Õppejõude oli umbes 200, nendest 48 eestlast (Mägi ja Valmas 2012: 148).

Balti Ülikoolis õpetas etnoloogiat kõigepealt leedulane prof Jonas Balys (1909–2011), kes oli kodumaal olnud Leedu folklooriarhiivi looja ja juhataja (1935–1944) ning sõjaaegne õppejõud Vilniuse ülikoolis. Kuni Balyse lahkumiseni Ameerika Ühendriikidesse 1948. aastal töötas Paulson assistendina (al detsembrist 1946), seejärel aga lektorina (mai 1948 – sept 1949) (Järvesoo 1991: 235). Kirjavahetusest ilmneb, et Paulson oli Balti Ülikoolis etnoloogiat õpetades raskes

¹⁵ Eriti oluliseks muutus see side pärast Balti Ülikooli sulgemist, kui Paulson töötas Hamburgis Zoo-laagri büroos tõlgina, mis andis võimaluse elatist teenida ja peret üleval pidada (kiri Indrekole, 18. juuli 1949, TÜ rmtk, F 150, s 243). Prof Termeri kaudu saadud palgata koht Hamburgi etnoloogiamuuseumis tagas püsimise linnas, „kui ülikoolirahvast [st Balti Ülikooli] ehk mujale laagritesse laiali hakatakse vedama“ (kiri Rängale 4. mail 1949, ERM Ak 5:4/2). Majanduslikult oli mittetasuv ka töö Hamburgi ülikoolis, kus palk sõltus üliõpilaste arvust, aga neid oli vaid üksikuid. Nii pidas Paulson 1949. aasta sügistalvel sealses ülikoolis loenguid soome-ugri rahvateadusest (kiri Rängale, 3. nov 1949, ERM Ak 5:4/2).

Foto 15.
Ivar Paulson perega
Saksamaal Pinnebergi
laagris.
Saaremaa Muuseumi
fotokogu,
SM F 3937:269 F

olukorras. Puudusid raamatud ja nappis ka spetsiifilisi teadmisi. Nii uurib ta Rängalt 1947. aasta märtsis võimalust saata Pinnebergi Eestis välja antud eesti rahvakultuuri ja folkloori käsitlevaid üldteoseid (kiri Rängale, 16. märts 1947, ERM Ak 5:4/2). Kaks aastat hiljem rõõmustab Paulson nii Ränga „Vana-Eesti rahva ja kultuuri“ (1949) kui ka Looritsa „Eesti rahvausundi maailmavaate“ (1948) saamise üle ning ootab pikisilmi Indreko Eesti kiviaja käsitluse ilmunist.¹⁶ Need teosed aitasid teda nii uurija kui õppejõuna märgatavalt. Eesti rahvakultuuri oli ta seni õpetanud I. Mannineni suurteoste („Die Sachkultur Estlands“ I–II ja „Eesti rahvariiete ajalugu“) järgi, mis olid saadaval Hamburgi etnoloogiamuuseumi raamatukogus. Eesti rahvaluule kohta aga käsitlused puudusid. Looritsa „Grundzüge des estnischen Volksglaubens“ I osa ilmumine 1949. aastal tõukas Paulsonit alustama kirjavahetust Looritsaga lootuses saada autori kaudu isiklikku eksemplari (kiri Looritsale, 22. aprill 1949, EKLA F 175:110:4). Juba mai alguses oli tal raamat käes (kiri Looritsale, 4. mai 1949, EKLA F 175:110:4).

Balti Ülikooli etnoloogia õppetoolis olid rahvateadus ehk etnograafia ja rahvaluule ehk folkloristika, mida sõdadevahelisel perioodil oli Eestis eraldi ainetena õpetatud, koondatud ühtseks erialaks, vastates niiviisi hästi ka Paulsoni enda sisemisele tunnetusele.

¹⁶ Paulson oli mõlemad teosed saanud Rängalt aprillis 1949: „Mul on tõsine heameel, et oman nüüd need kaks väikest, aga nii väärtuslikku teost. Ütlen naljatades oma perele, et kui me jälle peame siit kuhugi kohvrid maha jättes tühjade kätega kiiresti eest ära pagema, siis panen ühe neist raamatuist ühte, teise teise põuetaskusse palitus. Oleme vahepeal nii paljugi õppinud ja mine tea, kunas see nali tõeks võib minna.“ (kiri Rängale, 4. aprill 1949, ERM Ak 5:4/2) Looritsa, Ränga ja Indreko vastavad teosed olid esmakordselt ilmunud 1930. aastatel Eestis „Elava Teaduse“ sarjas populaarteaduslike trükistena. Kui Loorits ja Ränk andsid ümbertöötatud teosed 1940. aastate lõpus paguluses uuesti välja, siis Indreko selleni ei jõudnud.

Pärast prof Balyse lahkumist sai etnoloogiat õppida ainult kõrvalainena (st n-ö keskastme tasemel). Paulson võttis õppetööd tõsiselt. Kirjades tunneb ta muret oma teadmiste katkendlikkuse pärast. Saksa ülikoolist oli ta saanud laiapõhjalise hariduse üldises etnoloogias, kuid kesiseks olid jäänud õpingud Eesti rahvakultuuri alal. Kirjas Looritsale nendib Paulson järgmist: „Kuigi olen siin olude sunnil pandud õpetama teisi (enamasti veel omaealisi), on mu hariduskäigus just eesti rahvateaduse alal väga palju puudu jäänud. Ja nüüd püüan neid lünki enda juures täites meie tudengitele pakkuda seda, mis veel pakkuda saab“ (kiri Looritsale, 4. mai 1949, EKLA F 175:110:4). Paulson oligi Balti Ülikooli kõige noorem õppejõud (Järvesoo 1991: 235). Tudengeid ei olnud etnoloogias palju.

Elu Balti Ülikoolis oli ebakindel, kõrgemad võimud seadsid õppetöö jätkumise korduvalt kahtluse alla. Juba 1947. aastal ei tohtinud enam ametlikult kasutada nimetust „Baltic University“, selle asemel pidi kirjutama „DP Study Center Pinneberg“. Tudengite ja õppejõudude arvu mõjutas samuti emigreerumine Inglismaale (al 1947), USAsse (al 1948), Kanadasse (al 1947) ja Austraaliasse (al 1948). Ometi toimus ka ülikoolis küllaltki aktiivne kultuurielu, millest Paulson osa võttis. Koos noorpõlvest tuttava Ilse Lehistega (1922–2010)¹⁷ korraldati kirjanduslikke üritusi ja pidudel kanti ette nende endi poolt saksa ja inglise keelde tõlgitud eesti luulet (vt nt Järvesoo 1991: 107). Paulson oli viljakas autor Balti Ülikooli Eesti üliõpilaskonna ajakirjale *Scientia et Artibus*, kuhu saatsid kaastööd nii üliõpilased kui õppejõud. Kolme aasta jooksul, mil ajakiri ilmus, avaldas Paulson seal 14 pala, sh luuletusi, olles õppejõududest viljakaim autor (Järvesoo 1991: 395, 431). Hiljem ilmusid mõned selles ajakirjas avaldatud luuletused Paulsoni ainsaks jäänud luulekogus (1951).

Paulsoni kirjades avaldub Balti Ülikooli aegse elu ebakindlus vahetult. Aastate jooksul ei näinud ta võimalust Saksamaal normaalsele elujärjele tõusta, vaid nägi enda ja perekonna tulevikku „saksa vaestemajas“. Tööpuudus ja vaesus olid väga suured, algusaastatel tuli kannatada nälga ja külma. Muret tegi väikese poja heaolu ning ema ja enda halb tervis. Just kroonilised terviseprobleemid ja perekonna olemasolu said Paulsonile korduvalt takistuseks Saksamaalt välja pääsemisel. Sellest hoolimata jätkas ta proovimist: „Sellepärast täidan igasugu ettepanud ankeete, kirjutan individuaalseid palvekirju

17 Ilse Lehiste kaitses 1948. aastal Hamburgi ülikoolis doktorikraadi keeleteaduses. 1949. aastal siirdus Ameerikasse, kus jätkas edukat teadlaskarjääri, töötades mh Ohio Osariigi Ülikooli lingvistikaprofessorina 1965–1987. Balti Ülikoolis töötas ta tõlke- masinakirjutajana, kuid kuulas vabakuulajana ka loenguid.

igasse maailma otsa ja ootan pikisilmi ükskõik millist valgete neegrite värbamist, mis ainult võimaldaks kogu perega [Paulsoni allakriipsutus] koos välja sõita. Seni pole aga miski õnnestunud“ (kiri Rängale, 8. juuli 1948, ERM Ak 5:4/2).¹⁸ Kuigi sisemiseks sooviks oli jätkata teadustööd, oli Paulson nõus „igasuguse tööga“ (kiri I. Laabanile, 10. veebr 1947, EKLA F 352:22:32).

Paulsonit jäi hiljem kõige enam vaevama luhtunud katse siirduda Kanadasse. Viide sellele leidub isegi temale pühendatud järelehuüdes (Hultkranz 1966: 183). Tundub, et see oli ainuke väljarändelootus, mis oleks võimaldanud kohest akadeemilist edasiliikumist, pealegi Paulsonit huvitaval teemal (põlisameeriklased) ja piirkonnas. Ta kasutas selleks nii ametlikke kui ka mitteametlikke kanaleid. Ühelt poolt aitasid mitmed organisatsioonid leida võimalusi teadustööd mujal jätkata, teisalt pidi selleks ise aktiivselt kaasa aitama. Nii sai Paulson varasema tutvuse kaudu dr Henry B. Collinsiga¹⁹ 1948. aasta teisel poolel õpestipendiumi Toronto ülikooli ja elas mitmeid kuid lootuses sinna pääseda. IRO²⁰ transiitlaagris viibides ei läbinud aga Paulson (ega ta ema) tervisekontrolli ning takistuseks sai ka kelleltki kaasmaalaselt tulnud kaebus Paulsoni kui poliitiliselt mittesobiva isiku peale (kiri Laabanile, 10. dets 1948, EKLA F 352:22:32, vt ka kiri Rängale, 13. dets 1948, ERM Ak 5:4/2).²¹ Veel 1949. aasta detsembris, kui Rootsi pääsemine oli juba täiesti kindel, tundis Paulson kahetsust: „Kahjutunne sellest läbikukkumisest Kanada komisjonis jääb aga vist eluks ajaks, see oli ainulaadne võimalus mulle omal alal edasi jõuda“ (kiri Rängale, 1. dets 1949, ERM Ak 5:4/2).

Balti Ülikooli plaaniti üle viia nii Inglismaale kui ka Ameerikasse, kuid need tollaseid töötajaid ja tudengeid paeluvad

18 Indrekole saadetud kirjas väidab Paulson, et on proovinud saada emigreerumisluba lisaks Rootsile veel Kanadasse, USAsse, Šveitsi, Tšiilisse ja Kolumbiasse (kiri Indrekole, 30. sept 1949, TÜ rmtk, F 150, s 243).

19 Kanada inuitide arheoloogiat põhjalikult tundev Ameerika antropoloog Collins töötas Ameerika Etnoloogia Büroo juures Smithsoniani Instituudis ja oli võtnud Paulsoniga 1948. aastal ühendust seoses sooviga avaldada viimase töö obiugrilastest ühes entsüklopeedias.

20 International Refugee Organisation – Rahvusvaheline Põgenike Organisatsioon, mis kutsuti ellu 1946. aastal peamise ülesandena asustada ümber sõjapõgenikke kolmandatesse riikidesse.

21 Paulson kirjutas Laabanile pilkega: „Kanada kardab mus aga eesti rahvusgrupi pealekaebtusel kommunisti ja et tulen ja varastan nende aatomipommi ära. Tegelikult tahan nende indiaanlasi uurida. Need aga elavad just seal uraanumiipiirkonnas ja nii on lugu minuga tõesti väga kahtlane“ (kiri Laabanile, 20. veebr 1949, EKLA F 352:22:32).

mõtted jäid lõpuks vaid idee tasandile. Eriti kriitiliseks läks olukord 1949. aasta esimesel poolel, kui IRO teatas põgenikele, et lõpetab nende toetamise 1950. aasta suvel ning pagulastele anti kolm võimalust: välja rännata, repatrieeruda või end Saksa majandusellu „sisse lülitada“ (kiri Indrekole, 15. mai 1949, TÜ rtk, F 150, s 243). Paulsonid proovisid veelkord ja neil õnnestus lõpuks pääseda Rootsi, kuhu jõudmiseks ei olnud vaja läbida tervislikku kontrolli. Seejuures abistasid Paulsone nii Ränk kui ka Indreko, kes nende eest Rootsi migratsiooni komisjonis vajalikul hetkel seisis.²²

Elu ja töö Rootsis

Jaanuari lõpus 1950 jõudsid Paulsonid Rootsi ja seadsid end esialgu sisse Stockholmist u 30 km põhjas asuvas väikeses Upplands Väsby asulas (kiri Looritsale, 13. veebr 1950, EKLA F 175:110:4). Tuttav eesti perekond oli neile leidnud töökoha kohalikus metallivabrikus, kuid selle asemel õnnestus Paulsonil saada töökoht Rootsi etnograafiamuuseumi (*Etnografiska museet*) raamatukokku arhiivitööliseks. Kuna Saksamaal saadud doktorikraadi Rootsis ei tunnustatud, aga Paulson tahtis teadustööga jätkata, pidi ta taas ülikooli minema. Kõigepealt õppis ta Stockholmi ülikoolis etnoloogiat ja kaitses 1951. aastal sel erialal litsentsiaaditöö, mis oli eelduseks doktorikraadi saavutamisel. Uurimus pealkirjaga „Irkaipij. Beiträge zur Kenntnis der alten Eskimokultur in Nordostasien“ („Irkaipij. Teadmistest Kirde-Aasia vana eskimokultuuri kohta“) (Hultkrantz 1966: 184) põhines etnograafiamuuseumis säilitataval A. E. Nordenskiöldi 19. sajandi lõpul Vega-ekspeditsioonil kogutud materjalil „Siberi eskimode ja tsuktside juurest“ ja ulatuslikul kirjandusel (kiri Looritsale, 15. jaan 1953, EKLA F 175:110:4).

Selleks ajaks oli sõja lõpust möödunud juba aastaid ning Rootsi Kuninglik Tööturuvalitsus ei soovinud enam pagulasi hädaabitööna mõeldud arhiivitööliseks toetada. Paulsonil tuli liikuda „vabale tööturule“ ehk ajutistele töökohtadele Kuninglikus Raamatukogus ja Tervishoiu Keskkomitee (*Centrala sjukvårdsberedningen*) arhiiviraamatukogus (samas). Kirjas Looritsale tunnistab Paulson, et töö raamatukogus on igav ja „et mitte täiesti sihitusse vajuda, alustasin uut liini õpingutes, võrdlevat usundilugu (*Religionshistoria*) Stockholmi ülikoolis (prof Arbman), erialaga primitiivsusundid ja kavatsen ka sel alal fil. lic. kraadini välja jõuda“

²² Vt selle kohta Paulsoni kirju Rängale ja Indrekole (kirjad Rängale, 18. juuli 1949 ja 1. dets 1949, ERM Ak 5:4/2; kirjad Indrekole, 18. juuli 1949 ja 1. dets 1949, TÜ rmtk, F 150, s 243).

(kiri O. Looritsale, 15. jaan 1953, EKLA F 175:110:4). Seega õppis Paulson 1952. aastast religiooniajaloo osakonnas tunnustatud uurija professor Ernst Arbmani (1891–1959) juures, jätkates juba Saksamaal alguse saanud uurimistööga Põhja-Euraasia rahvausundi alal. Litsentsiaadieksamini sooritas ta endale omaselt kiiresti, kuid doktoritööni jõudmine võttis aastaid. Palgatöö kõrvalt ei jäänud enam aega uurimise ja kirjutamisega tegeleda (kiri O. Looritsale, 14. juuli 1953, EKLA F 175:110:4). 1953. aastal oli ta saanud oma esimesele kindlale töökohale assistendina Stockholmi ülikooli humanitaarraamatukogus, kuid loobus sellest peatselt doktorandistipendiumi kasuks eesmärgiga kaitsta kraad.

Arbmani jälgedes hingefenomenoloogiat uurimas

Enne kui analüüsida lähemalt Paulsoni 1958. aastal kaitstud doktoritööd Põhja-Euraasia rahvaste hingekujutelmadest, tuleks põgusalt tutvustada Ernst Arbmani vastavateemalist mudelit. Paulsonist sai 1960. aastate alguses viljakas ja tunnustatud Arbmani koolkonna esindaja, professori mõju tema teadustööle kujunes määravaks.

Teoloogi taustaga Arbman, alates 1937. aastast Stockholmi ülikooli religiooniajaloo professor, oli spetsialist Vana-India religiooni ja kultuse alal, kuid tegeles ka üldisemalt religioonifenomenoloogiaga. Jõudes veedade India surnuteusu juurest indialaste hingeusuni, tundis ta vajadust võrdleva materjali järele ja nii ilmusid Arbmani huviorbiiti vanakreeka, põhjagermaani, saami ja sealt edasi mitmete muudegi rahvaste hingekujutelmad (Paulson 1959a: 216). Hinge fenomen oli 20. sajandi esimese poole religiooniuuringutes üks kesksemaid uurimisobjekte, diskussioonid hinge mõiste üle seostusid peamiselt evolutsionismi ja Briti antropoloogi Edward Tylori postuleeritud animismiga. Kuigi Tylor oli teadlik eri rahvaste erinevatest hingekujutelmadest, kirjeldas ta nn *primitiivsete*²³ kultuuride

23 Arbmani ja hiljem ka Paulsoni kasutatud mõiste „primitiivne“ tagant ei pea otsima tänast halvustavat varjundit. Teadusdiskussioonis oli „primitiivne“ aktiivselt ringlunud alates Edward Tylori teose „Primitive Culture“ ilmunisest (1871), mis kujutas endast hüvastijättu europotsentristliku arusaamaga Euroopa-välistest ühiskondadest kui kunagiste kõrgkultuuride allakäigust. Tylori ja tema järgijate jaoks kujutasid need kultuurid endast inimkonna ajaloo iseseisvaid algusi, mitte kõrgkultuuride jäänuseid, nagu koloniaalses vaates neid seni käsitati (vt Kippenberg ja von Stuckrad 2021: 27, 56, 57). Paulsoni täpsustab, et *primitiivsel* pole tema käsitluses väärtustav, vaid üksnes kultuurilooline tähendus (Paulson 1961b: 226), ta kasutab seda tähenduses „ürgne, algeline, lihtne“ (1997: 26), kohati on tal

hingekäsitlust siiski ühtselt monistlikuna. Saksa psühholoogi Wilhelm Wundti nn hingepluralism, milles ta eristab mitmeid hingemõisteid (kehahing – sks *Körperseele*, varihing – sks *Schattensee*, hingushing – sks *Hauchseele*, vt Wundt 1912: 191), oli küll samm edasi, kuid Arbmani koolkonna autorite meelet jäi siiski poolele teele (vt Paulson 1958a: 16). Erinevate maailma rahvaste etnograafilist materjali läbi töötades jõudis Ernst Arberman uuele arusaamale, mida võib nimetada hingedualismiks või täpsemalt dualistlikuks pluralismiks. Arberman mõistis kultuuride hingekäsitlust n-ö opositsioonina funktsionaalsete kehahingede (*Körperseele*) ja irdhingede (*Freiseele*) vahel: homogeenne irdhing esindab inimest väljaspool keha une, aga ka šamanistliku hingerännaku või ka hingedaotuse ajal, st olukorras, kus peremehe keha on passiivses olekus. Irdhing on üldiselt konkreetne, inimese enda elav kujutis, ta on n-ö inimese teine mina või *alter ego*. Kehahinged, mida võib olla rohkem kui üks, on aga funktsionaalsed ja aktiivsed inimese ärkveloleku ja üldse elusoleku ajal ning jagunevad kaheks grupiks või kontseptsioonide sfääriks. Ühelt poolt on siin „eluhinged“, mis on lokaliseeritud erinevatesse elunditesse (süda, pulss, veri jne). Sisuliselt väljendavad eluhinged inimese organite funktsioone ja on „hingedena“ käsitletavad vaid tinglikult. Teise kontseptuaalse kehahingede kimbu moodustavad nn „mina-hinged“, mis on inimese psüühiliste manifestatsioonide kandjad (mõtted, mälestused, tundeelu jne). Ka need hinged on lokaliseeritud keha erinevatesse organites (süda, maks, kopsud jne). Nn *primitiivses* hingekäsitluses on keskseks psüühika organiks süda – aju on mõtete keskuseks hakatud pidama hoopis hiljem. On oluline märkida, et kehahinged on aktiivsed inimese eluajal, lakates surma saabumisel toimimast. Irdhing elab aga kehaväliselt edasi (Arberman 1927; Paulson 1958a: 19; 1958b: 127; 1959a: 216; 1967b: 136; Drobin 2016: xi).

Arbmani pluralistlik-dualistlikust hingedkontseptsioonist inspireerituna võttis Paulson oma uurimisteenaks Põhja-Euraasia rahvaste hingekujutelmad – valdkond, mis teda enam lahti ei lasknudki. Kaitsnud 1956. aastal litsentsiaaditöö soome-ugri ja Siberi rahvaste hingekujutelmadest, laiendas ta seda ja kaitses oma teise doktoritööna 1958. aastal (Hultkrantz 1966: 184). Doktoritöö pealkirjaga „Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker. Eine religionsethnographische und religionsphänomenologische Untersuchung“ („Põhja-Euraasia rahvaste primitiivsed hingekujutelmad. Religioonietnograafiline ja religioonifenomenoloogiline uurimus“) (Paulson 1958a) ilmus erinevalt Hamburgis kaitstud tööst seekord ka

paralleelselt kasutusel saksa traditsioonist pärinev termin *loodusrahvas* (Paulson 1959a: 213; 1997: 14).

trükis. Oponentideks olid Paulsoni kolleeg samast õppetoolist Åke Hultkrantz (1920–2006) ja Gustav Ränk. Ränk oli ka käinud seminaridel, kus prof Arbmani juhatusel Paulsoni tööd arutati (Paulsoni kiri Looritsale, 23. jaan 1958, EKLA F 175:110:4). Kaitsmise lõpus oli Paulson tänanud Ränka kui oma esimest etnograafia õpetajat eesti keeles (Kahekordne doktor 1958).

407-leheküljeline uurimus on jagatud kahte suurde ossa, millest esimeses vaadeldakse etnograafilistele andmetele tuginedes deskriptiivselt hingedualismi esinemist Põhja-Euraasia rahvaste usundeis. Rahvad on rühmitatud keelkondlikul alusel: alustades soome-ugri rahvastest jõutakse samojeedi, tunguusi, mongoli, turgi ja paleoaasia rahvasteni. Loetelust nähtub, et Paulson jätab Põhja-Euraasia rahvaste hulgast välja põhjagermaani rahvad – ilmselt seetõttu, et nende rahvaste vastavate kujutelmadega oli tegelenud juba Ernst Arbman. Ka Paulsoni edasiste uurimuste puhul tuleb silmas pidada sama: Põhja-Euraasia tähendab tal soome-ugri (küll ilma ungarlasteta) ja Siberi rahvaid. Doktoritöö teine osa on religioonifenomenoloogiline analüüs, milles lahatakse eluhingede ja irdhinge konfiguratsioone nende rahvaste kujutelmade näitel. Muidugi tingis töös vaadeldavate rahvaste suur hulk paratamatult materjali ebaühtluse – kui mõne rahva kohta on etnograafilisi andmeid palju, neid saab omavahel kõrvutada ja eri uurimuste abil fakte kontrollida, siis mõne rahva kohta on ülestähendused väga fragmentaarsed. Paulson on sellest ebaühtlusest küll teadlik, kuid see ei takista tal jõudmast järeldustele, mis kinnitavad Arbmani pluralistliku hingedualismi mudeli üldist kehtivust kogu sellel hiiglaslikul territooriumil. Enamgi veel – raamatu lõpuosas teeb Paulson lühikese ekskursi ka vaadeldavalt territooriumilt väljapoole jäävate rahvaste hingekäsitlustesse ja jõuab järeldusele, et hingedualism on olnud inimkonna n-ö elementaarteadmine (Paulson 1958a: 372). Raamatus on küll näiteid ka rahvastest, kelle hingekontseptsioon on monistlik, kuid see on Paulsoni sõnul hiline, kõrgreligioonidest mõjutatud areng (Paulson 1958a: 75jj). Sama olid varem väitnud nii Arbman kui teised tema koolkonna autorid (Drobin 2016: xvii).

Põhimõtteliselt järgib Paulson oma doktoritöös selgelt Arbmani sõnastatud kontseptsiooni hingede dualistlikust pluralismist ning kasutab tema poolt kasutusele võetud hingi tähistavaid termineid. Isegi doktoritöö pealkirjas on kasutatud Arbmani teedrajava teose (vrd Arbman 1927; Paulson 1958a) sõnastust, mis näitab samuti Arbmani olulisust Paulsoni eeskujuna. Samas täiendas Paulson oma doktoritöös Arbmani teoreetilist raamistikku, tuues mõistena sisse *saatushinge* (*Schicksalsseele*). Sellega piiritles ta irdhinge mõjul tekkinud kujutelmahingest, mis ilmutab end teatud saatuslikes olukordades (vt lähemalt Paulson 1967b). Åke Hultkrantz on saatushinge mõiste juurutamist

nimetanud oluliseks uuenduseks (vt Hultkrantz 1966: 185), kuid nagu nähtub Paulsoni ühest ettekandetekstist (Paulson 1967b: 148), sõnastas ta saatushinge just diskussiooni mõjul Hultkrantziga. See on hea näide kahe uurija produktiivsest koostööst.

Uurimused jahimaagiast ja loomade hingedest ning kaitsevaimudest

Paulsoni õpetaja Arbmani puhul tuleb rõhutada tema suurt panust nooremate kolleegide eeskuju ja inspireerijana. 1953. aastal, viis aastat enne Paulsoni oli Arbmani käe all doktoritöö kaitsnud Åke Hultkrantz hingekujutelmadest Põhja-Ameerika indiaanlastel, mis samuti järgis Arbmani hingedualismi kontseptsiooni. Pärast doktoritöö kaitsmist tegutsesid nii Hultkrantz kui ka Paulson Arbmani juhitud Stockholmi ülikooli religiooniajaloo õppetoolis dotsentidena. Paulson oli selles ametis aastatel 1958–1966 (Ränk 1966: 3),²⁴ Hultkrantz oli esialgu dotsent, kuid valiti pärast Arbmani emeriteerumist 1958. aastal professoriks (Drobin 2016: xiv). Mõlemad olid oma erialal märkimisväärselt viljakad. On rõhutatud, et neil aastatel kirjutati selles õppetoolis hingekontseptsiooni kohta rohkem kui kuskil mujal maailmas (samas: xiii). Hinnates kõrgelt Arbmani rolli oma uurijateel pühendas Paulson järgmise raamatu (Paulson 1961b) 1959. aastal surnud Arbmani mälestusele.

Hultkrantzi ja Paulsoni sarnased huvid, esimesel Põhja-Ameerika ja teisel Põhja-Euraasia usundiloo vastu, olid vastastikku inspireerivad. Kui Hultkrantz asus pärast doktoritöö kaitsmist uurima loomahingede kujutelmi Põhja-Ameerikas, tegi Paulson sama Põhja-Euraasia materjali põhjal (Paulson 1958b). Etnograafiline materjal sellele teemale uurimiseks oli küll hõredam kui inimhinge kujutelmade puhul, kuid nii Hultkrantz kui Paulson esitasid näiteid, mille kohaselt ka loomade puhul on erinevad rahvad uskunud nii ird- kui kehahinge olemasolu. Näited, mida Paulson selle väite tõestamiseks kasutab, pole küll alati kõige asjakohasemad. Mitmetelt rahvastelt on etnograafilist materjali looma hingi puudutavate kujutelmade kohta

24 Paulson oli tunnustatud õppejõud, keda hiljem taga igatseti. „Vanemad tudengid igatsesid kahjatsevalt taga [st dotsent Andrejs Jahansonsi] eelkäijat Ivar Paulsoni, nii tema pedagoogi-omaduste poolest kui tema suhtumise poolest õpilastesse,“ meenutab I. Laaban oma abikaasa õppeaega 1970. aastate Stockholmi ülikoolis (Jansen 1991: 79). Seda, et tudengid hindasid dotsent Paulsonit õppejõuna kõrgelt, on rõhutanud ka tema Rootsi kolleegid (Hultkrantz 1966: 186; vt ka Klein 2017).

vähe ja see vähenegi pole alati veenev. Näiteks vahendab Paulson eestlaste uskumusi käsitlevas alapeatükis 1827. aastast pärinevat teadet Saaremaalt, mille kohaselt seal kohati ei söödud tapetud looma verd, kuna veres usuti olevat looma hing (Paulson 1958b: 132). Selle ilmselgelt piiblist pärit tabu puhul (5. Ms 12: 23) Paulson miskipärast ristiusulist tausta välja ei too.²⁵ Üldiselt jõuab ta küll eestlaste puhul tõdemuseni dualistliku loomahinge kujutelma puudumisest, niisamuti nagu liivlastel ja mitmetel teistel läänemeresoomlastel, kuid on oma otsingutes edukam soomlaste, saamide, maride ja mõnede Siberi rahvaste juures. Tunnistades küll uurimismaterjali fragmentaarsust, jõuab Paulson sarnaselt Hultkrantziga lõppjärelausele, et loomade puhul võib siiski rääkida hingedualismist samamoodi nagu inimeste puhul (Paulson 1958b: 152; Hultkrantz 1953).

Kuna kujutelmad loomahingedest on Põhja-Euraasias seotud kütikultuuriga, jõudis Paulson sujuvalt uue suure uurimisvaldkonnani, milleks on metsa ja jahiga seotud uskumused. Kõigepealt ilmus tal sellest komplekssest teemade ringist artikkel (Paulson 1959b; lühendatud kujul Paulson 1963f) loomaluude säilitamisest Põhja-Euraasia rahvaste jahirituaalides. Erinevalt varasematest uurimustest samal teemal (nt Holmberg 1925) pöörab Paulson suuremat tähelepanu kujutelmadele, mis seonduvad looma hingega neis rituaalides – peamine loomaluude säilitamise/matmise põhjus on looma irdhinge n-ö kojusaatmine. Selle eesmärgiks on olnud tagada loomade taassünd ja seekaudu püsiv jahiloonn (Paulson 1959b: 289). Paulson väitleb ürgmonoteismi teooria autoritega (Wilhelm Schmidt jt), kelle seletuse kohaselt on loomaluude säilitamine rudiment loomohvrast taevajumalale. Tal on nende vastu kaks argumenti: 1) kuigi Põhja- ja Kesk-Aasia karjusrahvastel esineb loomade taevajumalusele ohverdamist, on sel puhul alati tegemist kodu- ja mitte jahiloomadega, 2) taevale ohverdamine ei saa olla vanem kui selle koolkonna poolt sekundaarseks peetavad jahirituaalid (Paulson 1959b: 291). Seega argumenteerib Paulson evolutsionistlikult, mis ilmneb ka mitmes ta hilisemas uurimuses. Esitatud materjalis tõuseb teiste jahiloomade seas esile karu, kellele pühendatud rituaalides (karupeied) on eriline fookus kolbal. Karu kolba säilitamisega tagatakse taas looma irdhinge kojupöördumine, sest kolbas usutakse üldiselt olevat hinge asupaik (Paulson 1959b: 290). Karukolba rituaalsele säilitamisele pühendas Paulson hiljem eraldi ülevaateartikli (Paulson 1965a), aga kasutas selles esitatud materjali ka artiklis, milles vaatles karupeiede kajastusi soome

²⁵ Ta toob selle seose küll välja kolm aastat hiljem ilmunud raamatus (Paulson 1961b: 22).

eeposes „Kalevala“ (Paulson 1965d).

Jahikultusega tegeleb Paulson edasi artiklis, milles lahkab küsimust, kuidas ettekujutused loomahingedest suhestuvad loomade kaitsevaimude kujutelmadega. Loomade kaitsevaimude all peab Paulson silmas üleloomulikke olendeid, kes kaitsevad kas konkreetset looma, kogu loomaliiki või ka kõiki loomi (näiteks kõiki metsloomi, kõiki mereloomi jne). Paulson rühmitab etnograafilistest kirjeldustest ja ülevaadetest nopitud materjali kuude kategooriasse,²⁶ esitades ülimalt skemaatilise tüpoloogiat, mida toetab võrdlemisi lünklik etnograafiline materjal ja mis seetõttu ei mõju kuigi usaldusväärseks. Paulson möönab artikli lõpus ka ise, et esitatud skeem on esialgne ja võib põhjalikuma uurimise käigus oluliselt muutuda (Paulson 1961a: 99).

Kuna nimetatud artiklis loomade kaitsevaimudest oli juttu vaid Siberi rahvastest ja teades, et Paulsonil oli korraga töös ulatuslikum, Põhja-Euraasia piirkond, võis oodata, et ta võtab ette ka Uuralitest läände jäävate rahvaste vastavad kujutelmad. See sündiski artiklis soomesugu²⁷ rahvaste metshaldjakujutelmadest (Paulson 1961c). Kaks aastat varem oli ilmunud saksa folkloristi Lutz Röhrichi uurimus Euroopa metshaldjamuistenditest (Röhrich 1959). Kui eestlaste vastav aines välja jätta, polnud Röhrich soome-ugri väga rikkalikku metshaldjapärimust kasutanud. Nagu Röhrichi teose pealkirjastki ilmneb, toetus ta metshaldjapärimuse käsitlemisel eelkõige muistenditele. Seda põhjendab muidugi asjaolu, et Kesk-Euroopas oli elav usk metshaldjatesse ammu kadunud. Paulson nägi siin aga võimalust – just soomesugu rahvaste veel kohati elavas kasutuses olev metshaldjapärimus annaks võimaluse Euroopa vastavaid kujutelmi süvendatumalt uurida (Paulson 1961c: 2). Paulson ise piirdub küll vaid selliste metsaga seotud üleloomulike olendite käsitlemisega, kes esinevad metsa või metsloomade kaitsevaimudena ja jätab kõrvale need, kellel see seos puudub. Seega siis põhimõtteliselt sama lähenemisnurk, mis artiklis loomade kaitsevaimudest Siberi rahvastel. Kui viimases oli Paulson esitanud ulatusliku ja võrdlemisi spekulatiivse tüpoloogiat loomade kaitsevaimu ja looma hinge vahekorra kohta, siis selles artiklis soomesugu rahvastest ta sellest ambitsioonist loobub, kuna

26 Eri rahvaste puhul esitab ta lisaks suurtele jahi- või loodusjumalustele nii kollektiivseid loomaliigi kui individuaalseid üksikloomade kaitsevaime, kes võivad esineda kas kombinatsioonis irdhingega või sellest eraldi.

27 Paulsoni saksakeelsetes tekstides *finnische Völker* (Paulson 1958b; 1961c; 1963b), eestikeelsetes *soomesugu rahvad* (Paulson 1964c). Terminiga tähistab Paulson soomeugrilasi ilma ugri (handi, mansi ja ungari) rahvasteta. Selles tähenduses kasutatakse terminit ka käesolevas artiklis.

seda põhjendada aitav materjal on neil põllumajandusega tegelevatel rahvastel veelgi hõredamalt esindatud kui Siberi kütikultuuridel. Mõned näited loomade hingede samastumisest nende kaitsevaimudega Paulson siiski esitab (karu komidel, udmurtidel, soomlastel ja karjalastel) (Paulson 1961c: 23).

Paulson lähtus oma usundialastes uurimustes eeldusest, et usund kuulub kõikjal kokku rahva majandusliku ja sotsiaalse kultuuriga ning sõltub keskkonnast. Üldine kultuurimuster määrab ära vastavale kultuurile kuuluva usundi iseloomu, mistõttu saab rääkida anastavate kultuuride (kalur-küttide ja kalastajate) usundist, karjusnomaadide usundist, põllunduskultuuride usundist jne (Paulson 1964c: 1). Paulson leidis, et igas ökotüübis on religioonifenomenoloogiliselt samad või sarnased usukujutelmad, kombed ja nende juurde kuuluvad esemed (Paulson 1963c: 124). Selles Paulsoni väites polnud muidugi midagi uut – juba ammu olid religiooniuurijad täheldanud seost religioosse maailmapildi ja majandamisviisi vahel, oli märgatud, kui suurel määral on loodusrahvaste juures religioonil ülesanne kindlustada kogukonna materiaalne heaolu ja seda vastavalt konkreetsele domineerivale majandamisviisile (vt näit Thiel 1984: 42jj). Paulson rakendab juba olemasoleva teadmise majandamisviisi ja religiooni vastavusest ülesande teenistusse valgustada lähivaates läbi anastava ja viljeleva majandusega Põhja-Euraasia rahvaste maailmapilti. Lähivalt eristab ta oma töödes küttide-kalastajate ja põlluharijate erinevat maailmataju ning rõhutab, et majandamisviisi muutumine toob kaasa muutused usundis. Oma pitseri on majandamisviis vajutanud tema hinnangul ka siin käsitletavatele metshaldjakujutelmadele: kui peamiselt küttimise ja kalastusega tegelevate Siberi rahvaste metshaldjakujutlemad seostuvad enamjaolt jahiloomadega, siis põlluharimisele pühendunud soomesugu rahvastel on esiplaanil pigem religioosne harras metsakogemus, selle väeliskus ja pühadus. Metshaldja kohatist demoniseerumist peab ta hilisemaks võõrmõjaks (Paulson 1961c: 24–25). Neis väidetes võib märgata Oskar Looritsa mõju.

Paulsoni artiklid ühelt poolt jahimaagiast (loomaluude rituaalne matmine/säilitamine) ja teiselt poolt jahiloomade hingede kaitsevaimukujutelmadest said aluseks peagi ilmunud raamatule, milles ta käsitles religioonifenomenoloogiliselt Põhja-Euraasia rahvaste küttimise ja kalastusega seotud vaimolendeid ja nendega seotud praktikaid (Paulson 1961b). Raamatut on tunnustavalt nimetatud religioonietnoloogia klassikaks (Drobin 2016: xiv), nii on rõhutatud, et selles on parimal viisil rakendatud fenomenoloogilist meetodit ning et loomade kaitsevaimudest pole seni keegi nii põhjalikult kirjutanud (Hultkrantz 1966: 185). Kui mitmed autorid, kes olid seda valdkonda varem käsitlenud, huvitusid peamiselt jahiriitustest jm praktikatest,

siis Paulson keskendus eelkõige nende praktikate aluseks olevale religioossele ideoloogiale. Teda huvitasid kujutelmad jahiloomade hingest ja kaitsevaimudest, mida ta asus raamatus välja selgitama ja süstematiseerima. Kaks Paulsoni seni ilmunud monograafiat on igati omavahel võrreldavad – üks keskendus (inimhinge)kujutelmadele ja teine loomahingede. Mõlema üheks oluliseks läbivaks ideeks on hingedualism või dualistlik pluralism. Erinevus on küll kättesaadava materjali hulgas: kui inimhinge kujutelmade etnograafilisi kirjeldusi on varasemad autorid kogunud ühtlasemalt, siis andmeid loomahinge kohta on vähem ja kuna vaadeldav territoorium on nii ulatuslik, tekib paratamatult küsimusi materjali representatiivsuses. Sellele vaatamata leiab Paulson, et vaadeldava piirkonna rahvaste kujutelmad loomahingedest on väga sarnased inimhinge kujutelmadele, mistõttu kasutab ta loomahingede puhul ka sama tehnilist terminoloogiat (*Freiseele, Lebensseele(n)*) (Paulson 1961b: 17). Paulson mõonab siiski, et inimhinge kujutlemisega võrreldes on loomahingi kujutletud lihtsamal, vähem diferentseeritud kujul (Paulson 1961b: 19).

Loomade hingedualismi kõrval on raamatu teine suurem teemade ring seotud loomade kaitsevaimude ja metshaldja kujutelmadega. Paulsoni varasematest artiklitest tuttav jahiloomade kaitsevaimude seostamine irdhingega ning nende vastav tüpologiseerimine (Paulson 1961a; 1961c) leiab ka siin oma koha, lisaväärtuseks on Siberi ja Kirde-Euroopa soomesugu rahvaste põhjalikum omavaheline võrdlus. Paulson toob välja, et võrreldes rikkaliku loomade ja lindude kaitsevaimude hulgaga Siberis on soomesugu rahvaste vastav aines tunduvalt hõredam. Kui Siberi kütikultuurides on loomade kaitsevaimud tihedalt seotud irdhingekujutelmadega, siis Kirde-Euroopa agraarsetel rahvastel kannavad loomade kaitsevaimude rolli metsa- ja veevaimud (Paulson 1961b: 180). Põhjusi näeb Paulson erinevates ideoloogiates: Siberi kütikultuurid on valdavalt animistlikud ja lähtuvad jahiloomade puhul hingedkaotuse fenomenist – selleks, et jaht õnnestuks, püüab šamaan enne jahti läbi viidud jahiriitustes kinni looma irdhinge (Paulson 1961b: 226; vt ka Paulson, Hultkrantz, Jettmar 1962: 66). Kuid Kirde-Euroopa rahvastel, kes on ammu üle läinud põlluharimisele, on Paulsoni väitel ähmastunud ka animistlikele kütikultuuridele omased kujutelmad. Loomade kaitsjateks peetakse neis kultuurides pigem loomade elupaikadega seotud vaimolendeid – metsloomade puhul metshaldjaid või kalade puhul vetevaimu (Paulson 1961b: 244–245). Paulson teeb tajupsühholoogilise tähelepaneku, mille kohaselt piirkondades, kus ühtlane suur taiga laiub ilma katkestusteta horisondist horisondini, võib inimesel tekkida metsaga samasugune ühtsuse taju nagu merega. Sellega seletab ta, miks Siberis räägitakse metshaldjast või -jumalast

pigem ainsuses, Kirde-Euroopas, kus metsatukad vahelduvad muude maastikega ja kus tegeldakse valdavalt põlluharimisega, esineb metshaldjas pärimuses pigem mitmuses (Paulson 1961b: 243). Siin tuleb küll märkida, et Siberi taiga pole sugugi ühtlane katkestusteta metsamassiiv, nagu tavaliselt ette kujutatakse. Päris õiget metsa on taigavööndis tavaliselt 30–40%, ülejäänud läheb soode, rabade ja järvede arvele. Katkestusi tekitavad ka nn alassid – metsa ja igikeltse koostoimes tekkinud kuivad stepirohumaad. Seega on Paulsoni väide rajatud valele eeldusele.

Olgu lisatud, et jahiloomade kaitsevaimude teema juurde tuleb Paulson veel kord tagasi kolm aastat hiljem ilmunud käsitluses (Paulson 1964b), mille aluseks on küll samuti materjal Põhja-Euraasiast, kuid kus ta teeb järeldusi, mis ulatuvad sellest regioonist kaugemale. Ta esitleb uskumusi, mille kohaselt looma hing funktsioneerib sageli tema kaitsevaimuna (Paulson 1964b: 213), kuid läheb siit kaugemale ja oletab, et kuna inimese algne elatusviis on olnud küttimine ja kuna ökotüüp määrab inimese peamised huvid ja vaimse maailmapildi, siis võisid jahiloomade vaimud ja jumalused olla inimese vanimad jumalikud olendid ja teofaaniad²⁸ üldse (Paulson 1964b: 219). Samad ideed kordab ta üle 1965. aastal ilmunud prantsuskeelses artiklis jahiloomade kaitsevaimudest, mille puhul on tähelepanuväärne, et see ilmus okupeeritud Eestis (Paulson 1965e).

Paulson on mitmetes oma käsitlustes rõhutanud, et loodusliku taustana on põhjala metsad kõikide soomesugu rahvaste juures mänginud ökoloogiliselt dominantset rolli nende rahvakultuurile, sealhulgas usundile (Paulson 1965f: 160). Kuid kuna metsavööndis on ka arvukalt jõgesid ja järvi ning kuna kütikultuurides on jahi kõrval olulist rolli mänginud ka kalastus, mis alates neoliitikumist muutus küttimisest kohati isegi olulisemaks (Paulson 1965b: 178; 1965f: 166), pöörab Paulson tähelepanu ka sellega seotud kujutelmadele. Artiklis, milles ta käsitleb vetevaimu kui kalade kaitsehaldjaid soome-ugri rahvaste uskumustes, näitab Paulson nende kahe rühma – vetevaimude ja kalade/kalaliikide kaitsevaimude vahelisi seoseid ja kattuvusi. Tegemist on ülevaateartikliga, milles esitatakse etnograafilist materjali mitmetelt soome-ugri rahvastelt alustades obiugrilastest ja lõpetades läänemeresoomlastega. Paulson näitab, et võrdluses teiste loodusolendite, sh metshaldjaga, on vetehaldjad inimese suhtes pigem vaenulikud. Rohkem kui metshaldjakujutelmade puhul leiab Paulson vetevaimu-kujutelmades laene naaberrahvastelt – idapoolsetel

²⁸ Teofaania – jumaliku nähtav (või laiemalt: tajutav) manifestatsioon. Jumaluse ilmumine inimesele.

soomeugrilastel venelastelt, läänepoolsetel germaanlastelt (Paulson 1965b: 182–183, 189). Isikustatud vetevaimude kõrval esitab Paulson vaadeldavatelt rahvastelt animatistlikke²⁹ kujutelmi veekogudest kui tahtelistest olenditest. Artikkel lõpeb ilma kokkuvõtteta ning üldistusi on vähe. Mets huvitas Paulsonit ikkagi rohkem kui vetevald.

Üldkäsitlused eri rahvaste usunditest

Koos kolleegi Åke Hultkrantzi ning saksa etnoloogi ja arheoloogi Karl Jettmariga avaldas Ivar Paulson aastal 1962 raamatu „Die Religionen Nordeurasien und der amerikanischen Arktis“ („Põhja-Euraasia ja Ameerika arktika usundid“). Raamat ilmus suurejoonelises sarjas „Die Religionen der Menschheit“ („Inimkonna usundid“), mida andis välja religiooniajaloolane Christel Matthias Schröder ja mis pidi esialgsete plaanide kohaselt koosnema 36 köitest. Sari ilmub tänase päevani ja katab suure osa maailma rahvaste religioonidest. Juba ainuüksi Paulsonile tehtud ettepanek osaleda raamatu kirjutamisel näitab, kui oluliseks peeti tema senist tööd usundiuurimise vallas. Raamatu 417 leheküljest on Paulsoni kirjutatud 278 – peatükid Põhja-Aasia ja soome-ugri rahvaste religioonidest. Hultkrantz kirjutas sellesse raamatusse lühema peatüki saamide ja pikema Ameerika arktilise piirkonna religioonidest, Jettmar Põhja-Euraasia religioonidest arheoloogi pilguga.

Kui Paulsoni senised käsitlused olid religiooni-fenomenoloogilised uurimused mõnest usundi valdkonnast, siis see teos oli üldkäsitlus, mis eeldas religiooni kompleksset läbivalgustamist. Seega käsitleb Paulson lisaks hingekujutelmadele ja kütikultuuriga seotud uskumustele Siberi ja soome-ugri rahvaste usundite puhul ka kujutelmi maast ja taevast, koduringist, elust ja surmast, Siberi rahvaste osas on eraldi peatükk šamanismist. On tunda, et Paulsonit huvitasid pigem soome-ugri kui Siberi rahvad – esimeste puhul pühendas ta palju ruumi nende etnogeneesile, teiste puhul seda peaaegu ei puuduta. Pikad historiograafilised ekskursid tegi Paulson soome-ugri usundi uurimise ajalukku. Tugevalt on Paulsoni käsitluses esindatud kultuuriökoloogiline³⁰ ja -ajalooline mõõde: ta väidab, et

29 Animatism – briti antropoloogi Robert R. Maretti (1866–1943) käibesse toodud mõiste looduse elavustamise tähistamiseks. Marett leidis, et evolutsiooniliselt eelnes animatism hingeusule.

30 Kultuuriökoloogia mandrieuroopalikus (vrd saksa „die Kulturökologie“) tähenduses – etnoloogiline uurimistraditsioon, kus käsitletakse kultuuri, sotsiaalse korralduse ja looduskeskkonna vahelisi seoseid. Mitte segamini ajada ameerikaliku, eelkõige Julian H. Stewardi

kuigi Kirde-Euroopa soomesugu rahvad on ammu läinud üle viljelevale majandusele, on kunagine küttide ja kalastajate religioon jätnud nende uskumustesse tugeva jälje, mis kuni viimase ajani väljendub religioosse tunde ja usundiliste kujutelmade lähedases seotuses metsa ja veekogudega (Paulson, Hultkrantz, Jettmar 1962: 149). Varasemast tuttavat (Paulson 1961b: 244–245) Siberi ja Kirde-Euroopa soomesugu rahvaste erinevat suhet metsaga ning vastavalt erinevaid metshaldja ja loomahinge kujutelmi tutvustab Paulson ka siin (Paulson, Hultkrantz, Jettmar 1962: 172, 173). Peatükis „Inimene elus ja surmas“ on juttu Põhja-Euraasia rahvaste hingekujutelmadest, mida esitatakse hingedualismi võtmes (samas: 257 jj), kuid mitte kuigi põhjalikult. Kuna raamat oligi kirjutatud ülevaateteosena, polnud ulatuslikud tüpoloogilised või teoreetilised kokkuvõtted ilmselt asjakohased ning neid sealt ei leia.

Neid ei leia ka mõni aasta hiljem ilmunud ülevaateartiklites volgasoome³¹ (Paulson 1965c) ja permisooime³² (Paulson 1965f) rahvaste religiooni põhijoontest. Oma teoreetilisi seisukohti avab Paulson küll näiteks artiklis „Piirjooni soomesugu rahvaste vanast rahvausundist“ (Paulson 1964c), kus kritiseerib evolutsionistlikku monogeneetilist usundi tekkeloole seletust, eelistades polügeneetilist – animatistlikest kujutelmadest võidakse Paulsoni sõnul jõuda looduses valitsevate üleloomulike olendite (vaimude ja jumaluste) usuni ka ilma hingeusu (animismi) vahenduseta. Samuti ei tarvitse animatistlike kõrval esinevaid animistlikke (hinge)kujutelmi Paulsoni sõnul pidada hilisemateks, vaid paralleelselt eksisteerivateks (Paulson 1964c: 2).

Inimene elus ja surmas

Uued uurimisteemad ilmusid Paulsoni lauale ilmselt ajendatuna süstemaatilise töö, mis tuli teha põhjarahvaste usunditele pühendatud koondteose kallal (Paulson, Hultkrantz, Jettmar 1962). Raamatus vaid põgusalt käsitletud esivanemate- ja surnuteusu, koduringi ja teisepoolsusega seotud uskumusi (mis küll kõik on seotud hingeusuga) hakkas ta põhjalikumalt uurima järgnenud aastatel. 1963. aastal ilmus artikkel koduhaldjatest ja nende kujutistest Põhja-Euraasia rahvastel. Nii jõudis ta inimese ökoloogilisest välisringist

arendatud „*cultural ecology*“ traditsiooniga (vt lähemalt Bargatzky 1986: 14–15). Viimasega Paulson sisuliselt diskussiooni ei astu.

³¹ Mordvalased (ersad ja mokšad) ning marid.

³² Komid ja udmurdid.

(mets ja veekogud) tema siseringi käsitlemiseni. Erinevalt mitmetest varasematest uurimustest pöörab ta selle teema puhul suuremat tähelepanu eestlastele. Majavaimude juures eristab ta animatistlikku (hingestatunud maja) ja animistlikku (erineval kujul ilmnevad majahaldjad) kujutelmade kompleksi ja toob välja erinevusi idapoolsete soomesugu rahvastega (Paulson 1963c: 148). Paulson näitab, et üldiselt pole läänemeresoome rahvastel erinevalt Siberi rahvastest säilinud majavaimu materiaalseid kujutisi ja leiab siin põhjuse esitleda üht erandit selles üldises pildis – setude maja- ja vegetatsioonijumalust Pekot. M. J. Eiseni järgi (1925) tutvustab ta Pekole pühendatud rituaale ja palveid, kuid miskipärast ei maini Gustav Ränga esile toodud võimalikke mõjutusi idapoolsetelt slaavi rahvastelt (vt Ränk 2000: 324). Kuna religioonietnoloogilises kirjanduses on tavaks vaadelda majahaldjatega koos ka kogukonna (perekond, suguvõsa jne) kaitsevaime, on usutav, et vaid artikli mahuliste piirangute tõttu ta viimastele selles artiklis tähelepanu ei pööra.

Seda teemat vaatleb ta eraldi artiklis esivanematekultusest permi- ja volgasoome rahvastel, täheldades neil tihedat sidet esivanemate ja majahaldjate vahel, samas aga ka esivanemate ja nn loodusjumaluste vahel. Surnud esivanemad pole mitte üksnes osa elavate kogukonnast, vaid kujutavad endast ühenduslüli loomuliku ja üleloomuliku vahel, lüli, mis aitab elavatel luua sidet teispoolse ja jumalikuga. Eristades fenomenoloogiliselt esivanemate- ja surnuteusku, keskendub Paulson selles artiklis vaid esimesele (Paulson 1963a: 19; vt ka Paulson 1965c: 130). Surnuteusk samadel rahvastel on teemaks eraldi artiklis, kus Paulson seostab surnuteusku hingeusuga (Paulson 1963b). Siin tugineb Paulson suuresti oma Põhja-Euraasia rahvaste hinge-kujutelmi käsitlevale raamatule, rõhutades hingedualismi või dualistliku pluralismi kontseptsiooni esinemist soomesugu rahvastel. Samuti käsitleb ta selles artiklis soomesugu rahvaste kujutelmi teispoolsest, pidades seda eshatoloogilise moraali seisukohast diferentseerimatuks. Paulsoni sõnul tuleb eetiliselt diferentseeritud teispoolse pilt, samuti sünkretistlikud taeva- ja põrgukujutelmad soomesugu rahvaste uskumustesse alles misjoneerivate kõrgreligioonide (kristlus ja islam) kaudu (Paulson 1963b: 60–61). See mõte on pärit Arbmani koolkonnast (Drobin 2016: xvii). Mõtte soomesugu rahvaste kristluse-eelsest eetiliselt peaaegu diferentseerimatust surnuteilmast kordab Paulson üle artiklis volga- ja permisooime rahvaste teispoolse kujutelmadest (Paulson 1964a: 163).

Võrreldes uurimustega, mis Paulson kirjutas hinge-fenomenoloogiast ja jahi ning laiemalt anastava majandusega seotud uskumustest, ei pretendeeri tema tekstid inimese koduringist, teispoolse-kujutelmadest ning maa ja taevaga seotud uskumustest

kuigivõrd originaalsusele, kui mitte arvestada hingedualismi kontseptsioonist lähtuvaid mõttearendusi ja tõlgendusi. Sageli korratakse üle varasemate autorite üldistusi. Ilmselt mängis rolli ka see, et võrreldes varasemate uurimustega pärines analüüsiv aines nüüd rohkem viljeleva majandusega tegelevatelt rahvastelt. Näiteks kui 1963. aastal avaldas Paulson artikli taeva ja maa kujutlustest soomesugu rahvaste agraarkultustes (Paulson 1963d), on see sisuliselt hõre ja konspektiivne ülevaade varasemate autorite tekstidest. Kütt oma metsaga seotud maailmapildiga näis teda rohkem huvitavat kui põlluharija oma viljakuskultuslike kujutelmadega.

Soome-ugri kultuurid sillana Siberi ja Euroopa vahel

Nagu eespool mainitud, pidas Paulson oma esimeses doktoritöös hante kultuurivahendajateks teiste Siberi rahvaste ja Uuralist läände jäävate rahvaste vahel. Hantide materiaalses kultuuris leidis ta jäänukeid kunagisest Põhja-Euraasia metsavööndi ühtses kultuuritüübis kujunenud oletatavast soome-ugri ühisest küti- ja kalastajakultuurist, mis läänepoolsete soomeugrilaste juures oli majandamisviisi muutudes aegade jooksul hääbunud. Stockholmi siirdudes ja usunduurimisse sukeldudes hakkas Paulson otsima ühisosa soome-ugri ja Siberi rahvaste maailmapildis, inspireerijaks seesama kultuuriökoloogiline vaade looduskeskkonna olulisest mõjust inimkultuurile, aga ka kultuurikontaktide tähtsus. Kui esialgu nägi Paulson vahendajarolli obiugrilastel, siis peagi laiendas ta kultuurivahendaja rolli Kirde-Euroopa soomesugu rahvastele – need on tema silmis kultuuriliseks sillaks Siberi ja Põhja-Euroopa kultuuride vahel. Viimastel aastatuhandetel on soomesugu rahvad küll tegelenud põlluharimisega nagu teised Euroopa rahvad, kuid nende kütikultuuri alussubstraat on Paulsoni meelest veel hiljutise ajani palju paremini säilinud kui enamikul teistel Euroopa rahvastel. Paulson rõhutab ikka ja jälle, et mitmetel soome-ugri aladel on küttimine ja kalastus tänini olulisel kohal. Eeldades, et see tähendab ka küttide usundilise maailmapildi vähemalt osalist säilimist, peab Paulson soomesugu rahvaste usundilist materjali väärtuslikuks ja huvitavaks siirdekompleksiks, mis aitab mõtestada Euroopa, sh Lääne-Euroopa hõredat materjali, kus küttimine kui peamine elatusala veelgi varem hääbus (Paulson 1961b: 123, 180; 1961c: 2; 1964b: 208).

Kuna Põhja-Euraasia metsane ökosfäär on võrdlemisi ühetaoline ja kuna kogu selles areaalis on aastatuhandete eest tegeldud küttimisega, väidab Paulson ühtse aluspõhja olemasolu ka suure osa

Siberi etniliselt ja keeleliselt väga kirju rahvastiku puhul (Paulson 1964b: 209). Lähtudes eeldusest, et Põhja-Euraasia oli mõne tuhande aasta eest kultuuriliselt ühtsem küti- ja kalastajakultuuride areaal (Paulson 1961b: 14),³³ põhjendas Paulson, miks on tarvis koos vaadelda soome-ugri ja Siberi rahvaste usundeid ning miks ta on oma uuritavaks regiooniks valinud Põhja-Euraasia hiiglasliku territooriumi seal elavate kümnete rahvastega.

Ühelt poolt on nii suure territooriumi käsitlemine kahtlemata väärtuslik, andes võimaluse välja selgitada ühisjooni eri rahvaste usundites. Religioonifenomenoloogiline meetod ju eeldabki eri religioonides esinevate nähtuste võrdlemist. Paulson näeb siin enda rolli ühtlasi ka uue materjali käibessetoojana – teosest teosesse rõhutab ta, et soome-, eesti- ja venekeelsed allikad väga rikkaliku soome-ugri ja Siberi rahvaste usundilise materjaliga on seni olnud Lääne uurijatele keelelistel põhjustel raskesti kättesaadavad ja seetõttu vähe tuntud (Paulson 1959b: 270; 1961b: 15, 123; 1961c: 2; 1963a: 92; 1964b: 207). Siin oli tal kahtlemata õigus ning tema panust seni vähe tuntud materjali käibessetoojana on tunnustatud ka näiteks Gustav Ränk (1966: 3).

Samas kätkeb nii hiiglasliku territooriumi ja nii paljude rahvaste koos käsitlemine ka ohtusid. Nagu eespool öeldud, jaotub kirjanduses esitatud etnograafiline materjal piirkonniti ja rahvaste kaupa ebaühtlaselt. Ka ajaliselt on materjali jaotus ebaühtlane: kui saamide kohta on kasutada etnograafilist materjali alates 16.–17. sajandist, siis suurema osa käsitletud Põhja-Euraasia rahvaste kohta pärinevad andmed 19.–20. sajandist. Paulson on tema käsutuses olnud materjali ebaühtlusest küll teadlik, kuid üldiselt ei lase suuri üldistusi tehes sel asjaolul end segada (näit Paulson 1961a; 1961c).

Kuigi Paulson väidab mitmel pool, et tema poolt käibesse toodud Põhja-Euraasia materjal võiks aidata kaasa (Lääne-)Euroopa juba ammu hääbunud kütikultuuride uurimisele, ei astu ta ise sammugi selles suunas ega ürita arendada laiemat diskussiooni nende kultuuride uurijatega. Oma artikleid ja raamatuid sisse juhatahes mainib ta küll ära teoseid, mis servapidi haakuvad tema enda uurimustega, kuid sisulist arutelu enamasti ei järgne. Näiteks kui Paulson avaldas artikli volga- ja permisoomede rahvaste usust teispooldsusse, alustas ta seda viitega läti folkloristi Kärli Straubergsi artiklile teispooldsuse topograafiast, milles autor oli kasutanud läti, põhjaeuroopa, aga ka antiigi ainek (Straubergs 1957). Paulson piirdub selle mainimisega ja sukeldub seejärel soome-ugri materjali kirjeldamisse, Straubergsi ega kellegi teisega sisulist

33 Kohati kirjutab ta samas võtmes ka mesoliitumiaegsest soome-ugri ja uurali rahvaste ühisest (küti)kultuurist (Paulson 1964b: 207; vt ka 1965b: 178).

dispuuti alustamata (Paulson 1964a: 125). Või kui Paulson avaldas soomesugu rahvaste metshaldjapärimust käsitleva artikli, mainis ta selle algul küll ära Lutz Röhrichi äsja ilmunud uurimuse Euroopa metshaldjamuistenditest, hinnates seda sisukaks ja huvitavaks (Paulson 1961c: 2), kuid mingeid sisulisi võrdlevaid momente omaenda materjaliga ei esita. Igatahes on selge, et Euroopa kunagise kütikultuuri usundi uurimisse, mida ta soojalt teistele soovitas, ta ise panustada ei jõudnud.

Eesti usundi uurija

Eelkõige oli Paulson soome-ugri ja Siberi usundite uurija. Tema käsitlustes hingefenomenoloogiast, kütikultuuride uskumustest ja jahimaagiast ning piirkonna rahvaste usundite üldkäsitlustes oli vaatluse all 25–30 rahva usund. Soome-ugri aines pakkus talle iseäranis suurt huvi, kuid võrreldes läänemeresoome rahvastega keskendus ta rohkem idapoolsetele soomeugrilastele. Permi- ja volgasoome rahvaste usundiline materjal aitas Paulsonil tõhusamalt kinnitada teesi soomesugu rahvastest kui sillast Siberi ja Põhja-Euroopa kultuuride vahel. Iseäranis pakkusid talle huvi permi rahvad komid ja udmurdid, kelle puhul ta rõhutab suurte metsade ja jõgede olemasolu ning jahi ja kalapüügi suhteliselt suurt rolli nende elus kuni hiljutise ajani, mis peegeldub ka nende religioonis (näit Paulson 1963a: 63). Läänemeresoome rahvad oma varase põlluharimisele ülemineku, varase ristiusu vastuvõtmise ja muude läänepoolsete (eriti germaani) mõjudega seda vahendaja rolli Paulsoni silmis hästi kandma ei sobi ja neist on ta kirjutanud peamiselt vaid soome-ugri või Põhja-Euraasia kontekstis – kas regionaalsetes usundi ülevaadetes või usundifenomenoloogilistes võrdlevates uurimustes. Nii ka eestlastest.

Siiski jõudis ta ka eraldi eesti usundi käsitlemiseni ja valmistas ette kaks mahukat käsikirja, ühe saksa- ja teise eestikeelse. Esseistlikum eestikeelne tekst ilmus eraldi raamatuna varsti pärast autori surma 1966. aastal (Paulson 1997 [1966]), saksakeelne ja akadeemilisem, usundifenomenoloogilisi sisesevaateid pakkuv ülevaade 1967. aastal (Paulson 1967a). 1971. aastal ilmus eestikeelse raamatu ingliskeelne tõlge (Paulson 1971), mis oli esimene eesti usundi ingliskeelne tervikülevaade. Kuigi esseistlikumalt, võtab Paulson selles raamatus vaatluse alla needsamad usundi valdkonnad, mida oli süstemaatiliselt käsitlenud oma senistes uurimustes Põhja-Euraasia rahvaste usunditest ja kus nii või teisiti oli kajastamist leidnud ka eesti aines. Raamatu juhatab sisse ulatuslik peatükk usundist ja selle päritolust, mütoloogiast ning usunditeaduse olulisematest küsimustest – mõtted, mida ta oli lühemal kujul arendanud ka juba

varem, Oskar Looritsa 60 aasta juubelile pühendatud artiklis (Paulson 1960b) ja hiljem eraldi brošüüris (Paulson 1963e). Neisse tekstidesse on Paulson koondanud oma vaated usundiloo ja religioonietnoloogia teoreetilistele küsimustele. Hingefenomenoloogiat tutvustades (Paulson 1963e: 14; 1997: 147) saab ta toetuda omaenda uurimistulemustele, kuid peatub ka teistel olulistel usundiloo teemadel ja mõistritel. Varasemas usundiloos selgelt eristatud religiooni ja maagia juhib Paulson tolle ajastu uurimistulemustele kohaselt ühisesse voolusängi (Paulson 1963e: 13; 1997: 19), ajastule kohaselt kompab mõiste „üleloomulik“ piire (Paulson 1963e: 12; 1997: 16), näitab Rudolf Otto (1920: 5 jj) poolt kasutusele võetud ja hiljem mitmetel religiooniloolastel (Mircea Eliade jt) rakendust leidnud mõistete *numen* ja *numinoosne* kasutusvõimalusi (Paulson 1997: 17), selgitab, kuidas on erinevad religioonivormid seotud majandamisviisidega (Paulson 1963e: 19 jj; 1997: 33 jj). See kõik kajastab tollast usundiloo ja religioonietnoloogia hetkeseisu ja on täiesti arusaadav, et Paulson pidas vajalikuks anda raamatu sissejuhatuses lugejale kätte vahendid, mille abil rahva vaimuelus orienteeruda. Raamatus järgneb sissejuhatusele kuus esseed valdkondadest, mida ta nimetab usukujutelmade *ringideks*, millele annab vormi inimest ümbritsev keskkond.

Esimest nelja käsitletud ringi võib nimetada ka ökotüüpideks. Kindlasti mitte üllatavalt on esimeseks ringiks või ökotüübiks mets ja metsaga seonduvad kujutelmad, mis oli seni olnud Paulsoni peamiseks huvide sfääriks ka soome-ugri ja Siberi rahvaste puhul. Kunagise kalurküttide ökotüübi kajastusi otsib ta ka eesti usundis (Paulson 1997: 51). Pikki metsaga seotud mõttearendusi oma varasematest soomesugu rahvaste käsitlustest on ta kasutanud praktiliselt samas sõnastuses eesti usundi puhul (1997: 53; vrd 1961b: 243; 1965f: 160), mis näitab, kui tihedalt seotuks peab ta eestlasi nende idapoolsete sugulasrahvastega. Paulson kirjeldab metshaldjaid kollektiivsete, perekondade kaupa koos elavate vaimudena ning arutleb nende kohta räägitavate muistendite kui inimühiskonnast eeskuju saadud kirjelduste üle (Paulson 1997: 57). Kui Paulson kirjutab haldjatest kui „metsa pandud rahvast“, siis tunneb folklorist Mall Hiimäe siin allikana ära kirjelduse Hans Anton Schultzt, falsifikaatoriks peetavalt rahvaluulekogujalt (Hiimäe 1998: 220). Jah, see võis olla tööõnnetus ja Hiimäe osutus Paulsoni, aga ka Looritsa vähestele võimalustele läbi töötada ulatuslikum hulk rahvaluulelist materjali, on samuti asjakohane. Samas väärrib tähelepanu, et kirjeldused ja neil tuginevad üldistused, mida Paulson on oma varasemates töodes esitanud idapoolsete soomeugrilaste metshaldjate n-ö elukorraldusest (nt Paulson 1965f: 162), sarnanevad vägagi siinse käsitlusega eesti metshaldjast. Oma senistest uurimustest tuttav raamistik võis Paulsonit mingil kujul ju samuti mõjutada.

Raamatus järgneb metsaringile vetevald, mida ta oli soome-ugri rahvaste puhul käsitlenud aasta varem ilmunud artiklis, kus oli ulatuslikult kasutatud ka eesti materjali (Paulson 1965b: 189 jj). Edasi on raamatus vaatluse all uskumused, mis seonduvad maa ja taeva ning koduga – ka seda materjali oli ta varem suures osas kasutanud mujal. Eestlaste hingekujutelmi lahkab Paulson eraldi peatükis talle omaselt dualistlik-pluralistlikus võtmes (Paulson 1997: 128, vt ka Paulson 1967a: 232–233), nagu ta oli varem oma paljudes uurimustes teinud idapoolsete soome-ugri ja Siberi rahvaste puhul. Monistlikke hingekujutelmi eesti usundis, mida ta peab hilisteks, seostab Paulson ristiusu mõjuga (Paulson 1997: 127; 1967a: 233) – sedagi oli ta väitnud nii eestlaste kui mõnede teiste soome-ugri rahvastega seoses oma teises doktoritöös (Paulson 1958a: 75 jj). Niisiis ei sisalda Paulsoni raamat eesti usundist praktiliselt midagi sellist, mida ta poleks oma varasemates soome-ugri või Põhja-Euraasia rahvaste usundite käsitlustes läbi kirjutanud. Uudsena mõjub aga püüe esitada neid elamusringe tihedates omavahelistes seostes. Ta lähtub põhimõttest, et religiooni ei saa lahutada rahvakultuurist kui tervikust (1997: 31). Rohked võrdlused teiste soome-ugri rahvastega mõjuvad Eesti varasema usundiuurimise taustal uudsena. Tõsi, ka M. J. Eisen ja O. Loorits olid esitanud seoseid idapoolsete sugulasrahvastega, kuid Paulsoni tekst annab tunnistust hoopis suuremast asjatundlikkusest.

Erinevalt tema senistest soome-ugri või Põhja-Euraasia rahvaid käsitlevatest uurimustest on Paulsonil eestlaste usundile pühendatud raamatus rohkem ruumi ja võimalust diskussiooniks teiste ainst käsitlenud autoritega. Eriti tuleb siin nimetada Oskar Looritsat. Kuivõrd Paulsonil puudus paguluses elades ligipääs Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudele, olid Looritsa kirjutised, eriti tema saksakeelne suurteos (Loorits 1949–1960) Paulsonile eesti usundilise ainese peamiseks allikaks, nagu ta ka ühes kirjas Looritsale mainib (Paulson O. Looritsale, 15. jaan 1958, EKLA F 175:110:4, 15/21). Kuid Paulsonil on Looritsa kirjutatule hulgaliselt vastuväiteid. Eestlaste metshaldja ja kalahaldja usu puhul kritiseerib Paulson Looritsa hinnanguid nende hilise ja laenulise päritolu osas (Paulson 1997: 58, 72), hingekujutelmade puhul vaidlustab Looritsa *siirdhinge* mõiste kasutamise otstarbekust (Paulson 1997: 129), ta ei nõustu Looritsa oletusega, et hingushing on soomesugu rahvastel kodunenud alles indoeurooplastest naabrite mõjul (Paulson 1997: 132), talle ei meeldi Looritsa üldistused kristlike mõjude kohta eestlaste teispoolse käsitlustele (samas: 150) jne. Laiapõhjalised teadmised idapoolsete soomeugrilaste ja paljude Siberi rahvaste usundikujutelmade kohta võimaldasidki Paulsonil oletatud vastuväiteid esitada ja põhjendada. Võrreldes Looritsaga näeb Paulson paljusid eesti usundi fenomene vanemate ja soomeugrilikumatena. Kuid

vaatamata kriitikale, mida Paulson tegi oma vanema kolleegi aadressil, oli tema üldine hinnang Looritsale siiski positiivne. Looritsaga oli ta olnud kirjavahetuses alates 1949. aasta kevadest, kui Paulson elas veel Saksamaal. Kirjavahetus jätkus ka aastatel, kui mõlemad elasid ja tegutsesid Rootsis (EKLA F 175:110:4). Loorits oli Paulsoni hinnangul see, kes tõstis Eesti usundi uurimise Soomega võrdsele tasemele ja kes liikus rahvausundi varasemalt mütoloogilis-folkloristlikult käsitluselt rahvapärase usundi kui religiooni vaatlusele. Siin tõstab Paulson Looritsa nimekate soome uurijate Kustaa Fredrik Karjalaineni ja Uno Harva (Holmberg) kõrvale (Paulson 1960b: 236; Paulson, Hultkrantz, Jettmar 1962: 168–169). Paulsoni kirjavahetus Looritsaga annab tunnistust nende kahe usundiuurimise suurkuju küllaltki tihedast suhtlusest ja kui mitte just mõttekaaslusest kõigis erialastes küsimustes, siis vähemalt viljakast ja vastastikku kasulikust koostööst.

Kuid ka Looritsa suurteos oli koostatud võõrsil ega olnud kaugeltki ammendav allikas eesti rahvausundi käsitlemiseks. Ühes kirjas Richard Viidalepale märgib Paulson resigneerunult:

Vaatan kadedusega läti kolleegidele, kel suurem osa algmaterjalist oma kodumaa rahvausundi kohta (eriti muistendid ja usundilised memoraadid) on kergesti trükkis kättesaadav. Eesti rahvausundisse puutuvate küsimuste juurde asuksin meelsasti lähemalt kui seda seni olen saanud teha, kui ainult oleks rohkem materjali, millele toetuda. Dr. Annist on mulle kirjutanud usundiliste muistendite väljaandmise kavatsusest kodumaal ja sellega ühenduses olevatest raskustest. [...] Tore oleks ju, kui saaks ise olla kaasas selles hiigeltöös, mis nende väljaandmisel ees seisab või juba käigus on. Aga see nõuaks juba minupoolset otsustavat sammu ja palju uue juurdeõppimist, milleks mul seni võimalust pole olnud. Ehk selgub mul eeloleval aastal mõni oluline eeldus ses suunas, nii isiklikus kui perekondlikus osas. (Paulsoni kiri Viidalepale, 17. aug 1964, EKLA F317:12:26).

Kas oli see vihje võimalusele kodumaale naasta? Samal 1964. aastal oli Paulsonil Annistiga jutuks tema võimalikud külalisloengud Eestis (Paulson Annistile, 25. sept 1964, EKLA F 218:89:9), kuid idee tasandile see jäigi. Mõte kodumaa külastamisest mõlkus Paulsonil meeles aga ka edaspidi. 1965. aastal kirjutas ta Annistile: „Kui ma kunagi kodumaale tulen, tahaksin seal juba mitu head kuud tööst teha Tartu kogudes ja ka oma kodulinna Tallinnas põhjalikult ringi vaadata“ (Paulsoni kiri August Annistile, 6. juuli 1965, EKLA F 218:9:10).

Arvatavasti küllaltki tihe kirjavahetus Eestis elavate sugulaste ja kolleegidega aitas Paulsonil olla kursis kodumaal aval-

datava uuema teadusliku ja ilukirjandusega. Ta tutvustas Eesti folkloristide ja etnoloogide publikatsioone rahvusvahelistes teadus-ajakirjades, peamiselt ajakirjades Zeitschrift für Ethnologie ja Zeitschrift für Volkskunde (vt Paulson 1959c; 1960a; 1960b; 1961d; 1962; 1965g). Need kirjatööd on pigem positiivsed ülevaatlikud tutvustused, andmaks välismaistele kolleegidele aimu Eestis tehtavast kõrgetasemelisest teadustööst. Kirjas R. Viidalepale kurdab Paulson, et pikemaid ja põhjalikumaid retsensioone need ajakirjad ei soovi, sest Eesti on selleks ikkagi liiga marginaalne piirkond (kiri Viidalepale, 17. aug 1964, EKLA F 317:12:26).³⁴ Ta saatis Eestisse ka oma teaduslikke väljaandeid.

1966. aastal tutvustas August Annist Paulsoni teaduslikku panust põgusalt Keeles ja Kirjanduses, pakkudes julgelt välja, et Paulsoni tööd võiksid sobida Eesti folkloristidele ja üliõpilastele sissejuhatuseks võrdlvasse usundiuurimisse (Annist 1966: 464). Annisti artikli ilmunise ajaks polnud Paulsonit aga enam elavate kirjas. Ootamatult ja vaikselt, nagu seisab Gustav Ränga kirjutatud järelehüüdes, lahkus Paulson, „üks meie tuntumaid noorema põlve teadlasi“ 6. märtsi hommikul 1966 (Ränk 1966: 3). Paulson oli siis kõigest 43-aastane.

Kokkuvõte

Paulsoni kujunemisaastad langevad kokku Eesti jaoks keerulise ajaga. Gümnaasiumiõpinguid alustas ta iseseisvas Eesti Vabariigis, kuid lõpetas Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestis. Ülikooliõpingud jäid Saksa okupatsiooni aastatesse. Pealetungivate Nõukogude vägede eest Saksamaale põgenenud, jätkas ta õpinguid seal. Kuigi oma esimese doktorikraadi sai Paulson juba Saksamaal, kujunes temast teadlane Rootsis, kuhu ta jõudis perega 1950. aastal. Rahvusvaheliselt tunnustatud usundiloolase Ernst Arbmani juhendamisel jõudis Paulson Põhja-Euraasia rahvaste hingefenomenide uurimise juurde – see piirkond ja teema ei lasknudki teda enam lahti. Arbmani koolkonna õpilasena avaldas ta 1950. ja 1960. aastatel hulgaliselt uurimusi, milles lahkas Põhja-Euraasia rahvaste hingeduajaloo dualistliku pluralismi võtmes. Nii ei olnud selle piirkonna rahvaste hingeduajaloo seni käsitletud. Ühtlasi tõi Paulson Arbmani mudelisse ka uuendusi. Materjale, mida nende uurimuste kirjutamiseks vaja, oli palju, kuid kord

34 Pagulasajakirjanduses tutvustas Paulson Eestis ilmunud uurimusi vaid korra (Paulson 1960c). Seevastu rõhutas ta vajadust jätkata paguluses Eesti kultuuriajaloo teaduslikku uurimist, pidades seda üheks eelduseks eestluse säilitamisel võõrsil (vt nt Paulson 1959d).

juba läbi töötatud, juhatasid need Paulsoni üha uute teemadeni. Üheks tema lemmikteemaks said metsa ja küttimisega seotud usukujutelmad, millest ta avaldas hulgaliselt spetsiaalkäsitlusi – nii üldistavaid kui eri rahvastele keskenduvaid. 1961. aastal sel teemal ilmunud monograafia (Paulson 1961b) oli rahvusvaheliselt kõrgelt hinnatud. Kuid kuna suurem osa Paulsoni töödest ilmus saksa keeles, oli tema retseptatsioon ikkagi tagasihoidlikum kui näiteks Hultkrantzil, kes avaldas peamiselt inglise keeles.

Paulsoni uurimusi iseloomustas läbivalt tees konkreetse ökoloogilises nišis kujunenud majandamisviisi mõjust vaimuilmale. Mets on Põhja-Euraasia rahvaste kodu olnud tuhandeid aastaid ning kujundanud ka nende maailmapilti – nii väitis Paulson ja otsis seetõttu ühisosa soome-ugri ja Siberi rahvaste usundikujutelmades. Põhja-Euraasia rahvastest pakkusid talle eelkõige huvi soomeugrilased, kelle usunditest avaldas ta nii temaatilisi kui üldkäsitlusi. Kuigi siinpool Uuraleid on soome-ugri rahvad ammu läinud üle viljelevale majandusele, on nende kütikultuuri alussubstraat Paulsoni meelest veel hiljutise ajani palju paremini säilinud kui enamikul teistel Euroopa rahvastel. Seetõttu nägi ta soome-ugri rahvastes kultuurilist silda Siberi ja Põhja-Euroopa kultuuride vahel. Soome-ugri rahvaste usundiline materjal on tema meelest väärtuslik ja huvitav siirdekompleks, mille abil oleks võimalik interpreteerida Euroopa, sh Lääne-Euroopa hõredat materjali, kus küttimine peamise elatusalana on ammu hääbunud. Mitmes oma tekstis annab Paulson mõista, et mets ja sellega seonduv usundiline sfäär vajab veel põhjalikku käsitlemist. Võibolla soovis ta selle teemaga ka ise edasi liikuda.

Kui metsaelu ja sellega kaasnev maailmapilt ning kütikultuur tervikuna pakkus Paulsonile suurimat huvi, mis ilmneb tema selleteemaliste teadustööde hulgast ja põhjalikkusest, siis tema avaldatud tööde seast leiab ka ridamisi ülevaatlikke ja vähem pretensioonikaid tekste soome-ugri või laiemalt Põhja-Euraasia rahvaste usunditest või mõningatest usundi aspektidest. Olles eemal primaarallikatest, tuli piirduda üldistustega, kuid Paulsoni hing ihkas enamat. Tema vastuolulistest tunnetest sellega seoses võib lugeda 1964. aastal Richard Viidalepale saadetud kirjust:

Olude sunnil olen pidanud oma töödest kirjutama enamiku n.-ö. laias kaares ülevaatlike kokkuvõtetenähtena Põhja-Euraasia või mõne selle suurema regionaalse ühiku raamides, kuna mu praegusel asukohamaal puudub mul võimalus ligipääsuks enamikule primaarallikaist, mis seni pole trükitud avaldatud – välja arvatud lapi ja osalt ka muu soome-ugri materjal. Olen sellest lahmimisest ise juba päris tüdinanud ja deprimeeritud. (Paulsoni kiri Viidalepale, 17. aug 1964, EKLA F317:12:26)

Tema uurijahing ihkas allikate juurde, kuid ta saatuseks jäi üldistuste tegemine sekundaarkirjanduse põhjal. Kuid just üldistajana pälviski ta laia rahvusvahelise tunnustuse. Seda võib illustreerida näiteks faktiga, et kui 1964. aastal ilmus antoloogiavormis kogumik religioonietnoloogia kõige olulisematelt autoritelt (Lucien Lévy-Bruhl, Adolf Jensen, Claude Lévi-Strauss, Arnold van Gennep jt), sisaldus selles ka artikkel Paulsonilt (Paulson 1960d).

Teda peeti juhtivaks teadlaseks Põhja-Euraasia religioonide vallas ja mitmed teadlased leidsid, et ta oli alates soomlasest Uno Harvast (Holmberg) (1882–1949) selles valdkonnas suurim spetsialist (Hultkrantz 1966: 184). Üldistavate teoste kirjutamisega, mida võimaldas tema suur lugemus ja orienteerumine oma eriala olulistest küsimustes, oleks ta ilmselt jätkanud ka edaspidi. On teada, et Paulson valmistas ette suuremat teost võrdlevast religiooniteadusest (Hultkrantz 1966: 186), mis tema varase surma tõttu ilmavalgust ei näinudki.

AIVAR JÜRGENSON (PhD) on Eesti Rahva Muuseumi vanemteadur. Varem töötanud vanemteadurina Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis, Tallinna Ülikoolis ja Eesti Kirjandusmuuseumis. Peamised uurimisteemad on eesti diasporaakogukondade ajalugu ja tänapäev ning ränded. Praegune uurimisfookus on koloniaalajalool ja eesti asundustel Kaukaasias.

MARLEEN METSLAID (PhD) on etnoloog. Ta töötab Eesti Rahva Muuseumis teadurina ja tema peamine uurimisvaldkond on Eesti etnoloogia ajalugu.

Allikad

EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum:

EKLA F 175 Oskar Loorits.

EKLA F 218 August Annist.

EKLA F 311 Nigol Andresen.

EKLA F 317 Richard Viidalepp.

EKLA F 333 Aino ja Gustav Suits.

EKLA F 334 Peeter Lindsaar.

EKLA F 352 Ilmar Laaban.

Kirjandus

Annist, August 1966. Eesti rahvausundi uurimise olukorrad. – *Keel ja Kirjandus* 8: 457–467.

Arbman, Ernst 1927. Untersuchungen zur primitiven Seelenvorstellung mit besonderer Rücksicht auf Indien. – *Le Monde Oriental* 20: 85–226; 21: 1–185.

Bargatzky, Thomas 1986. *Einführung in die Kultur-ökologie: Umwelt, Kultur und Gesellschaft*. Berlin: Reimer.

Drobin, U. 2016. Introduction. – *Horizons of Shamanism: A Triangular Approach to the History and Anthropology of Ecstatic Techniques*. Toim P. Jackson. Stockholm: Stockholm University Press, xi–xx.

Eisen, Matthias Johann 1925. *Estnische Mythologie*. Leipzig.

Elbujate bibliograafiat aastaist 1935–1941. 1991. – *Akadeemia* 10: 2155–2165.

Gingrich, Andre 2005. The German-speaking countries. Ruptures, schools, and nontraditions: reassessing the history of sociocultural anthropology in Germany. – *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. Toim Fredrik Barth, Andre Gingrich, Robert Parkin, Sydel Silverman. The Halle Lectures. University of Chicago Press, 59–153.

Haller, Dieter 2012. *Die Suche nach dem Fremde. Geschichte der Ethnologie in der Bundesrepublik 1945–1990*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.

Paulson 1944. Ivar Paulsoni luuletuste ja luuletõlgete kaustik. EKLA reg. 2022/17.

ERM – Eesti Rahva Muuseumi arhiiv:

Ak 5:2/4 Gustav Ränga kirjavahetus isikutega (P-T). Gustav Ränga isikuarhiiv.

RA – Rahvusarhiiv:

EAA.2100.1.11211 Ivar Paulsoni isikutoimik. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool.

Tartu Ülikooli raamatukogu:

F 150, s 243 I. Paulsoni kirjad R. Indrekole. Richard Indreko isikuarhiiv.

Hiemäe, Mall 1998. Oma rahvausundit otsimas. – *Keel ja Kirjandus* 3: 218–220.

Holmberg, Uno 1925. Über die Jagdriten der nördlichen Völker Asiens und Europas. – *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XLI: 1–53.

Hultkrantz, Åke 1953. *Conceptions of the Soul among North American Indians. A Study in Religious Ethnology*. Stockholm: The Ethnographical Museum of Sweden.

Hultkrantz, Åke 1966. Obituaries. Ivar Paulson. – *Temenos: Studies in Comparative Religion* 2: 183–187.

Jaago, Tiit 2023. Folkloristika Tartu ülikoolis 1941–1944: eriala järjepidevuse küsimus. – *Mäetagused* 87: 125–153.

Jansen, Ea 1991. Mälestuskilde „Elbumusest“. – *Vikerkaar* 10: 75–79.

Johansen, Ulla 1967. Ivar Paulson (1922–1966). – *Ural-Altaische Jahrbücher* 39 (1–2): 89–90.

Juudiriik. 1941. – *Meie Maa* 5, 7. oktoober.

Järvesoo, Elmar 1991. *Balti Ülikool Saksamaal 1945–1949*. Toronto.

Kahekordne doktor. 1958. – *Stockholms Tidningnen Eestlastele*, 23. aprill.

Kippenberg, Hans G.; Kocku von Stuckrad 2021. *Sissejuhatus religiooniuurimusesse*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Klein, Barbro 2017. Baltic folklorists and ethnologists in Sweden: reflections on scholarship in

- exile and discipline formation. – *Mapping the History of Folklore Studies: Centres, Borderlands, and Shared Spaces*. Toim Dace Bula, Sandis Laime. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 85–110.
- Kool, Ferdinand 1999. *DP Kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951*. Lakewood, New Jersey: Eesti Arhiiv Ühendriikides.
- Kophamel, Wolfgang 2020. Race and soil: geography, ethnology, and Nazism. – *Métode Science Studies Journal* 10: 157–163.
- Loorits, Oskar 1949–1960. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. I–III. Lund.
- Mikiver, Ilmar 1991. Mis oli „Elbumus“? – *Akadeemia* 10: 2121–2138.
- Mägi, Vahur; Anne Valmas 2012. Teise maailmasõja järel Saksamaal tegutsenud eesti koolide tähtsus eesti eksiilharidusele. – *Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri* 4: 144–149.
- Otto, Rudolf 1920. *Das Heilige*. Breslau.
- Paulson, Ivar 1947. *Contributions to the Economic Ethnology of the Ostyak. Contributions of Baltic University* 37. Pinneberg: Baltic University, 1–7.
- Paulson, Ivar 1949. Über ein Prototyp des Fangspiels in Nordamerika und im prähistorischen Europa. – *Ethnos* 14: 140–148.
- Paulson, Ivar 1951. *Päikesele vastu. Luuletusi*. Göteborg, Toronto: Orto.
- Paulson, Ivar 1958a. *Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker. Eine religionsethnographische und religionsphänomenologische Untersuchung*. Stockholm: The Ethnographical Museum of Sweden.
- Paulson, Ivar 1958b. Die Vorstellungen von den Seelen der Tiere bei den nordeurasischen Völkern. – *Ethnos* 2–4: 127–157.
- Paulson, Ivar 1959a. Ernst Gottfrid Arbman 1891–1959. – *Ethnos* 3–4: 213–221.
- Paulson, Ivar 1959b. Die Tierknochen im Jagdritual der nordeurasischen Völker. – *Zeitschrift für Ethnologie* 84 (2): 270–293.
- Paulson, Ivar 1959c. Etnograafia muuseumi aastaraamat XVI. – *Folk-Liv XXIII* (2): 58–59.
- Paulson, Ivar 1959d. Eestialine kultuuriloo uurimine väljaspool Eestit. – *Eesti Päevaleht / Estniska Dagbladet*, 3. dets.
- Paulson, Ivar 1960a. Eesti rahva etnilisest ajaloost. – *Zeitschrift für Ethnologie* 85: 282–284.
- Paulson, Ivar 1960b. Religioon ja mütoloogia. Mõtisklusi eesti rahvausundi uurimisloo ümber dr. Oskar Looritsa 60. a. sünnipäevaks 9.11.1960. a. – *Mana* 4: 235–238.
- Paulson, Ivar 1960c. Rahvaluuleteadust kodumaal. – *Mana* 4: 267–269.
- Paulson, Ivar 1960d. Seelenvorstellungen und Totenglaube bei nordeurasischen Völkern. – *Ethnos* 25 (1/2): 84–111.
- Paulson, Ivar 1961a. Die Vorstellungen von den Seelen und den Schutzgeistern der Tiere bei einigen nordeurasischen (sibirischen) Völkern. – *The Supernatural Owners of Nature. Stockholm Studies in Comparative Religion* 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 91–100.
- Paulson, Ivar 1961b. *Schutzgeister und Gottheiten des Wildes (der Jagdtiere und Fische) in Nordeurasien. Eine religionsethnographische und religionsphänomenologische Untersuchung jägerischer Glaubensvorstellungen*. Stockholm, Göteborg, Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Paulson, Ivar 1961c. Wald- und Wildgeister im Volksglauben der finnischen Völker. – *Zeitschrift für Volkskunde* 57: 1–25.
- Paulson, Ivar 1961d. R. Viidalepp (ed.). Eesti rahvaluule ülevaade. E. Laugaste & E. Normann (ed.). Muistendid Kalevipojast. – *Zeitschrift für Volkskunde* 2: 259–262.
- Paulson, Ivar 1962. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseumi aastaraamat XVI & XVII. – *Zeitschrift für Ethnologie*: 302–303.
- Paulson, Ivar 1963a. Ahnenkult der permischen und wolga-finnischen Völker. – *Paideuma. Mitteilungen zur Kulturkunde* IX (2): 92–121.
- Paulson, Ivar 1963b. Der Mensch im Volksglauben der finnischen Völker. – *Zeitschrift für Ethnologie* 88 (1): 49–65.
- Paulson, Ivar 1963c. Die Hausgeister und ihre Idole in Nordeurasien. – *Tribus. Veröffentlichungen des Linden-Museums* 12: 123–158.
- Paulson, Ivar 1963d. *Himmel und Erde in der Agrarreligion der finnischen Völker. Papers of the Estonian Theological Society in Exile*. Stockholm.
- Paulson, Ivar 1963e. *Religiooni olemusest ja ajaloost*. Stockholm: Estonian Theological Society in Exile.

- Paulson, Ivar 1963f. Zur Aufbewahrung der Tierknochen im Jagdritual der nordeurasischen Völker. – *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 483–490.
- Paulson, Ivar 1964a. Jenseitsglaube der finnischen Völker I. In der wolga-finnischen und permischen Volksreligion. – *ARV. Tidskrift för Nordisk Folkminnesforskning. Journal of Scandinavian Folklore* 20: 125–164.
- Paulson, Ivar 1964b. The Animal guardian: a critical and synthetic review. – *History of Religions* 3 (2): 202–219.
- Paulson, Ivar 1964c. Piirjooni soomesugu rahvaste vanast rahvausundist. – *Mana* 3: 1–4.
- Paulson, Ivar 1965a. Die rituelle Erhebung des Bärenschädels bei arktischen und subarktischen Völkern. – *The Japanese Journal of Ethnology* 24 (3): 191–205.
- Paulson, Ivar 1965b. Die Wassergeister als Schutzwesen der Fische im Volksglauben der finnisch-ugrischen Völker. – *Estonian Poetry and Language*. Stockholm: Vaba Eesti, 178–201.
- Paulson, Ivar 1965c. Grundzüge der wolga-finnischen Volksreligion. – *Ural-Altaische Jahrbücher* 36 (1–2): 104–135.
- Paulson, Ivar 1965d. Karhunkallion riitistä Kalevalassa ja artkisissa kansanuskonnoissa. – *Eripainos Kalevalaseuran Vuosikirja* 45: 115–142.
- Paulson, Ivar 1965e. Le gibier et ses gardiens surnaturels chez les peuples ouraliens (finno-ougriens et samoyèdes). – *Советское Финноугроведение* I, 2: 139–147.
- Paulson, Ivar 1965f. Outline of Permian Folk Religion. – *Journal of the Folklore Institute* 11 (2): 148–179.
- Paulson, Ivar 1965g. E. Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. – *Zeitschrift für Volkskunde* 61: 86–87.
- Paulson, Ivar 1997 [1966]. *Vana eesti rahvausk*. Tartu: Ilmamaa.
- Paulson, Ivar 1967a. Alt-estnische Volksreligion. Versuch einer kurzen Zusammenfassung ihrer religionsphänomenologischen Hauptzüge. – *Jahrbuch des Baltischen Forschungsinstituts* XII–XIII, 1964/66: 203–249.
- Paulson, Ivar 1967b. Die Schicksalsseele: Seele und Schicksal mit besonderer Berücksichtigung der finnisch-ugrischen Volksreligionen. – *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 2: 133–149.
- Paulson, Ivar 1971. *The Old Estonian Folk Religion*. Tlk Juta Kõvamees Kitching, H. Kõvamees. Bloomington: Indiana University.
- Paulson, Ivar 2024. *Hinged, vaimud ja jumalad*. Eesti mõttelugu 176. Koost Indrek Peedu, tlk Mari Tarvas, Aldo Randmaa. Tartu: Ilmamaa.
- Paulson, Ivar; Åke Hultkrantz, Karl Jettmar 1962. *Die Religionen Nordeuropas und der amerikanischen Arktis*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Raag, Raimo 1999. *Eestlane väljaspool Eestit: ajalooline ülevaade*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ränk, Gustav 1966. Mälestades teadlast ja poeeti Ivar Paulsoni. – *Eesti Päevaleht*, 12. märts.
- Ränk, Gustav 2000. *Materiaalne Peko*. – *Müüt ja ajalugu*. Koost Pille Runnel. Tartu: Ilmamaa, 301–326.
- Röhrich, Lutz 1959. Europäische Wildgeistersagen. – *Rheinische Jahrbuch für Volkskunde* 10: 79–162.
- Straubergs, Kārlis 1957. Zur Jenseitstopographie. – *ARV. Tidskrift för Nordisk Folkminnesforskning. Journal of Scandinavian Folklore* 13: 56–110.
- Tammiksaar, Erki 2023. *Eestikeelse Tartu Ülikooli esimene aastasada*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Thiel, Joseph Franz 1984. *Religionsethnologie. Grundbegriffe der Religionen schriftloser Völker*. Berlin: Reimer Verlag.
- Wundt, Wilhelm Maximilian 1912. *Elemente der Völkerpsychologie, grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*. Leipzig: Alfred Kröner.